

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
ΑΠΟΔΗΜΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΟΝΤΙΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ:
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΤΟΥΣ ΕΝΤΑΞΗ

Κούλα Κασιμάτη

Σε συνεργασία με:

Βασίλη Μάο
Νίκο Γλυτσό
Βλάση Αγτζίδη
Μαρία Βεργέτη
Αντώνη Ραγκούση

ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ 1992

Copyright © 1992 :

Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού
Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής
Πολιτικής

ISBN : 960-85306-0-1

ΠΟΝΤΙΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΤΟΥΣ ΕΝΤΑΞΗ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
ΑΠΟΔΗΜΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΟΝΤΙΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΤΟΥΣ ΕΝΤΑΞΗ

Κούλα Κασιμάτη

Σε συνεργασία με:

Βασίλη Μάο
Νίκο Γλυτσό
Βλάση Αγτζίδη
Μαρία Βεργέτη
Αντώνη Ραγκούση

ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ 1992

Η ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

ΚΟΥΛΑ ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Κοινωνιολόγος, Καθηγήτρια στο Τμήμα "Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας" του Παντείου Πανεπιστημίου. Υπεύθυνη του Ερευνητικού Προγράμματος.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΑΟΣ, Δημογράφος, Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα "Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας" του Παντείου Πανεπιστημίου.

ΝΙΚΟΣ ΓΛΥΤΣΟΣ, Οικονομολόγος, Διδάκτωρ με εντολή διδασκαλίας αντίστοιχης στη βαθμίδα του Αναπληρωτή Καθηγητή στο Τμήμα "Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας" του Παντείου Πανεπιστημίου.

ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ, Στατιστικός, τ. Αναπληρωτής Γενικός Διευθυντής της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας.

ΒΛΑΣΗΣ ΑΓΤΖΙΔΗΣ, Μαθηματικός, Υποψήφιος Διδάκτωρ Ιστορίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΜΑΡΙΑ ΒΕΡΓΕΤΗ, Κοινωνιολόγος, Υποψήφια Διδάκτωρ στο Τμήμα "Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας" του Παντείου Πανεπιστημίου.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΡΑΓΚΟΥΣΗΣ, Κοινωνιολόγος, Υποψήφιος Διδάκτωρ στο Τμήμα "Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας" του Παντείου Πανεπιστημίου. Υπότροφος του ΙΚΥ.

ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΑΚΙΡΗΣ, Οικονομολόγος, Ερευνητής του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών.

ΦΩΤΗΣ ΚΑΛΛΗΣ, Προγραμματιστής, Αναλυτής Η/Υ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	19
-------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΟΝΤΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

1. Πληθυσμός και συλλογική ταυτότητα του ποντιακού ελληνισμού στην ΕΣΣΔ μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο	27
2. Η ελληνοποντιακή κοινωνία της ΕΣΣΔ από το 1917 μέχρι το 1937	34
3. Η ελληνοποντιακή κοινωνία της ΕΣΣΔ από το 1937 μέχρι το 1985	38
4. Η ελληνοποντιακή κοινωνία σήμερα	48
5. Βιβλιογραφία	54

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΠΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΗΘΗΚΕ

1. Γενικά	63
2. Ο πληθυσμός της έρευνας	65
3. Μονάδα έρευνας	67
4. Το μέγεθος του δείγματος και η κατανομή του	67
5. Εντοπισμός των ερευνητέων νοικοκυριών. Πηγές πληροφόρησης. Δημιουργία πλαισίου	68
6. Επιλογή του μέλους του νοικοκυριού που έδωσε τις πληροφορίες	70
7. Τρόπος άντλησης των πληροφοριών	71

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΚΑΙ Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Η διαδικασία της μετανάστευσης	75
1.1 Αριθμός επισκέψεων στην Ελλάδα	75
1.2 Τρόπος μετανάστευσης	77
1.3 Λόγοι μετανάστευσης	79
2. Η εγκατάσταση των Ποντίων στην Ελλάδα	84
2.1 Γενικά	84
2.2 Ο αριθμός των μετακινήσεων και η διάρκειά τους	84
2.3 Μετακινήσεις σε επίπεδο νομού και δήμων	87
2.4 Λόγοι μετακίνησης	90
2.5 Μελλοντικές προοπτικές μετακινήσεων	91
3. Ανακεφαλαίωση	93

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Γενικά	99
2. Η εξέλιξη του συνολικού ελληνικού πληθυσμού της Σοβιε- τικής Ένωσης	100
3. Η σύνθεση κατά ηλικία και φύλο των επαναπατρισθέντων Ελλήνων Ποντίων	114
4. Το νοικοκυριό και η οικογένεια ως μονάδα ανάλυσης	130
4.1 Η σύνθεση των νοικοκυριών των Ελλήνων Ποντίων	130
4.2 Οικογένεια. Μέσος αριθμός μελών και κατανομές κατά μεγέθη των οικογενειών	133
4.3 Οικογενειακή κατάσταση	136
5. Ανακεφαλαίωση	143

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

1. Γενικά για το εκπαιδευτικό σύστημα στην ΕΣΣΔ	149
2. Το εκπαιδευτικό επίπεδο συσχετισμένο με βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστών	155
2.1 Το εκπαιδευτικό επίπεδο κατά φύλο	155
2.2 Το εκπαιδευτικό επίπεδο κατά ηλικία	157
2.3 Το εκπαιδευτικό επίπεδο κατά δημοκρατία γέννησης ..	159
2.4 Το εκπαιδευτικό επίπεδο κατά βαθμό αστικότητας	162
3. Ειδικότητες των αποφοίτων μέσης τεχνικής - επαγγελματι- κής και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	164
3.1 Ειδικότητες των αποφοίτων μέσης τεχνικής - επαγγελμα- τικής εκπαίδευσης	164
3.2 Ειδικότητες των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαί- δευσης	169
3.2.1 Απόφοιτοι ανώτατης εκπαίδευσης	169
3.2.2 Απόφοιτοι ανώτερης εκπαίδευσης	175
4. Ανακεφαλαίωση	182

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

1. Γενικά	189
2. Ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός	190
3. Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός	194
3.1 Το μέγεθος	194
3.2 Οι ερμηνευτικοί παράγοντες	197
3.2.1 Η δημογραφική δομή	197
3.2.2 Απασχολούμενοι και άνεργοι	199
3.2.3 Το φύλο	200
3.2.4 Η ηλικιακή δομή	202
3.2.5 Η περιφερειακή κατανομή	205

3.3	Συμπεράσματα	207
4.	Η απασχόληση	209
4.1	Το επάγγελμα	210
4.1.1	Οι γενικές τάσεις της ένταξης	210
4.1.2	Τα συγκεκριμένα επαγγέλματα	216
4.1.3	Ο ρόλος του φύλου στη δομή της απασχόλησης	231
4.1.4	Η ηλικιακή σύνθεση των Ποντίων κατά επαγγελματικές κατηγορίες	239
4.1.5	Το εκπαιδευτικό επίπεδο των απασχολούμενων και ο βαθμός σχετικότητας εκπαίδευσης και επαγγέλματος	246
4.1.5.1	Το εκπαιδευτικό επίπεδο	246
4.1.5.2	Ο βαθμός σχετικότητας εκπαίδευσης και επαγγέλματος	248
4.1.6	Η περιφερειακή διάσταση της επαγγελματικής κατανομής	257
4.2	Η θέση στο επάγγελμα	264
4.2.1	Η γενική τάση	264
4.2.2	Η σχέση του επαγγέλματος και της εξαρτημένης ή μη φύσης της εργασίας	266
4.3	Η απασχόληση κατά τομείς και κλάδους οικονομικής δραστηριότητας	273
4.3.1	Η γενική τάση	273
4.3.2	Η συγκεκριμένη κατανομή της απασχόλησης κατά κλάδους	276
4.4	Ο χρόνος εργασίας	289
4.5	Η υποαπασχόληση και η δεύτερη απασχόληση	292
4.5.1	Η υποαπασχόληση	294
4.5.2	Η δεύτερη απασχόληση	302
4.6	Η δυναμική της απασχόλησης των Ποντίων	309
4.6.1	Η επαγγελματική κινητικότητα	310
4.6.2	Εργασιακά προβλήματα και επαγγελματικές προσδοκίες	322
5.	Ανεργία	329
5.1	Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των ανέργων	331
5.1.1	Φύλο και ηλικία	331
5.1.2	Οικογενειακή κατάσταση	335
5.1.3	Το επίπεδο εκπαίδευσης	338

5.1.4 Το χρονικό διάστημα επαναπατρισμού	341
5.1.5 Η περιφερειακή κατανομή των ανέργων	344
5.2 Τα εργασιακά χαρακτηριστικά των ανέργων	347
5.2.1 Η ύπαρξη ή όχι προηγούμενης εργασιακής εμπειρίας στην Ελλάδα	347
5.2.2 Η εργασιακή εμπειρία των ανέργων στην πρώην Σοβιετική Ένωση	352
6. Ανακεφαλαίωση	358

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

Η ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1. Εισαγωγή	367
2. Σύντομη αναφορά σε βασικά χαρακτηριστικά των Ποντίων .	368
2.1 Εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση	368
2.2 Τρέχουσα απασχόληση των Ποντίων	369
2.3 Τόπος εγκατάστασης των Ποντίων	371
3. Προοπτικές απασχόλησης και προβλήματα ένταξης των Ποντίων	371
4. Περιφερειακές προτεραιότητες ανάπτυξης : Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	376
4.1 Γενικά	376
4.2 Συνθήκες αγοράς εργασίας	377
4.3 Αναπτυξιακές δυνατότητες και οικονομική πολιτική ...	381
5. Πολιτική απασχόλησης των Ποντίων	382
6. Βιβλιογραφία	385

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ - ΠΗΓΕΣ ΒΟΗΘΕΙΑΣ - Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΑΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ - Ο ΒΑΘΜΟΣ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ

1. Προβλήματα των Ποντίων	389
1.1 Γενικά	389

1.2 Οικονομική κατάσταση των Ποντίων	390
1.3 Προβλήματα στην εργασία	394
1.3.1 Γενικές τάσεις	394
1.3.2 Σχέση των προβλημάτων στην εργασία με βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστών	396
1.4 Προβλήματα στην κοινωνική ζωή	400
1.5 Προβλήματα σε άλλους τομείς	403
1.6 Προβλήματα παιδιών	406
2. Πηγές βοήθειας των Ποντίων	408
2.1 Γενικές τάσεις	408
2.2 Σχέση των χαρακτηριστικών των μεταναστών με τις από- ψεις τους για τις πηγές βοήθειας	411
3. Οι ποντιακοί σύλλογοι και ο ρόλος τους	414
3.1 Ποντιακοί σύλλογοι	414
3.2 Είδος βοήθειας	416
3.3 Αιτιολόγηση των μεταναστών για την εγγραφή τους ή μη σε ποντιακό σύλλογο	418
4. Βαθμός εξυπηρέτησης των Ποντίων από τις ελληνικές υπηρεσίες	423
4.1 Στην Σοβιετική Ένωση (Πρεσβεία - Προξενείο)	423
4.2 Στην Ελλάδα	425
5. Ανακεφαλαίωση	429

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ

ΔΙΑΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΑΝΑΦΟΡΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Προσδοκίες των Ποντίων για τη χώρα μας	435
1.1 Προσδοκίες πριν από την αναχώρησή τους	435
1.2 Σχέση των προσδοκιών των μεταναστών πριν από την αναχώρησή τους με βασικά χαρακτηριστικά τους ..	438
2. Προσδοκίες των μεταναστών μετά την εγκατάσταση στην Ελλάδα	446
2.1 Είδη πρόσδοκιών	446
2.2 Σύγκριση των προσδοκιών πριν από την αναχώρηση με τις επιθυμίες μετά την εγκατάσταση	449

2.3	Σχέση προσδοκιών - επιθυμιών των μεταναστών μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα με βασικά χαρακτηριστικά τους	451
3.	Η προσαρμογή των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία ...	457
3.1	Γενικά	457
3.2	Τάσεις για τη διάθεση του ελεύθερου χρόνου	458
3.3	Τρόποι διάθεσης του ελεύθερου χρόνου εξεταζόμενοι από την άποψη των χαρακτηριστικών των μεταναστών	461
3.4	Οι συναναστροφές των Ποντίων μεταναστών. Η γλώσσα επικοινωνίας	462
3.5	Αξιολόγηση από τους ίδιους τους Πόντιους της προσαρμογής στην ελληνική κοινωνία	466
4.	Αξιολόγηση της ελληνικής κοινωνίας	469
4.1	Αξιολόγηση της ελληνικής κοινωνίας με βάση τις προσδοκίες των μεταναστών και την πραγματικότητα που βιώνουν	469
4.2	Σχέση της αξιολόγησης της ελληνικής κοινωνίας με βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστών	472
4.3	Αιτιολόγηση της αξιολόγησης. Τομείς καλύτερης και χειρότερης αξιολόγησης της ελληνικής κοινωνίας	475
5.	Ανακεφαλαίωση	480

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Χ

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΗΝ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΑΙΤΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

1.	Εισαγωγή	487
2.	Οι Έλληνες Πόντιοι της πρώην ΕΣΣΔ. Χώροι διαμονής, προβλήματα και αιτίες μετανάστευσης. Προσδοκίες τους από την Ελλάδα	488
2.1	Οι Έλληνες της Ρωσίας	488
2.2	Οι Έλληνες της Δυτικής πρώην ΕΣΣΔ	493
2.2.1	Οι Έλληνες στην Ουκρανία και στη Μολδαβία ...	493
2.2.2	Οι Έλληνες στην Κριμαία και οι πιθανότητες σύγκρουσης των Ελλήνων διαφόρων περιοχών μεταξύ τους λόγω της υπαγωγής τους σε διαφορετικά κράτη	498

2.3	Οι Έλληνες της Υπερκαυκασίας	501
2.3.1	Η Αρμενία και η Γεωργία	501
2.3.2	Οι Έλληνες της Κεντρικής Γεωργίας	502
2.3.3	Η ιδιαιτερότητα της Αμπχαζίας	505
2.4	Οι Έλληνες στην Κεντρική Ασία	508
2.4.1	Παντουρκισμός και ισλαμικός φουνταμενταλισμός	508
2.4.2	Η θέση των Ελλήνων	511
3.	Η ιδεολογία της μετανάστευσης. Οι ελληνικές οργανώσεις και το συνέδριο των Ελλήνων στο Γελεντζίκ	514
3.1	Οι ελληνικές οργανώσεις στην πρώην ΕΣΣΔ	514
3.2	Η αιτιολόγηση της μετανάστευσης (όπως ακούστηκε στο συνέδριο)	516
3.3	Προϋποθέσεις για την αναστροφή του μεταναστευτικού ρεύματος: Αυτονομία και επιχειρηματική δράση	518
3.3.1	Με την αυτονομία	518
3.3.2	Με την επιχειρηματική δράση	520
4.	Η στάση των εντοπίων της πρώην ΕΣΣΔ απέναντι στη μετανάστευση των Ελλήνων Ποντίων	522
4.1	Οι πολίτες	522
4.2	Ο τύπος	523
5.	Ανακεφαλαίωση	527
	ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	531
	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	539
	Ερωτηματολόγιο	541

Μαρία Βεργέτη

Κεφάλαιο Ι

**Σύντομη αναδρομή στην
ιστορία του ποντιακού ελληνισμού
της πρώην Σοβιετικής Ένωσης**

1. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΝΤΙΑΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Οι Έλληνες αποτελούν έναν από τους αρχαιότερους πληθυσμούς της σημερινής Κοινοπολιτείας των Ευρασιατικών Κρατών και της δημοκρατίας της Γεωργίας. Η ίδρυση των πρώτων ελληνικών αποικιών στις περιοχές της βόρειας ακτής της Μαύρης Θάλασσας και στον Καύκασο χρονολογείται μεταξύ του 8ου και του 7ου π.Χ. αιώνα.¹ Πολλές ελληνικές αποικίες εξακολουθούν να υπάρχουν μέχρι την εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Τον 9ο μ.Χ. αιώνα δημιουργούνται επίσημες επαφές μεταξύ Ελλήνων και Ρώσων και στη συνέχεια η Ρωσία δέχεται το χριστιανισμό από το Βυζάντιο.² Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453, πολλοί Έλληνες καταφεύγουν ως πρόσφυγες στη Ρωσία.³

Η μεγάλη αύξηση του ελληνικού πληθυσμού προκαλείται από τα μεταναστευτικά κύματα του Μικρασιατικού Πόντου κατά την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας. Το τελευταίο μεταναστευτικό κύμα παρουσιάζεται στις αρχές του αιώνα λόγω των διωγμών των Νεοτούρκων εναντίον του ποντιακού ελληνισμού στο Μικρασιατικό Πόντο. Πριν από την έναρξη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, σύμφωνα με την έκθεση Αργυροπούλου του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών, ο ελληνικός πληθυσμός στον Πόντο ήταν 700.000. Όπως αναφέρει ο Γ. Βαλαβάνης: "Ο αριθμός ούτος είχε αναγνωρισθή επισήμως υπό της Κυβερνήσεως Κιαμήλ πασά κατά το 1912, ότε κατόπιν επελθούσης συμφωνίας μετά των Πατριαρχείων ωρίσθη ο αριθμός των βουλευτικών εδρών του Πόντου εν πρωτοκόλλω εις επτά. Ήτοι εις βουλευτής επί

1. Βλ. Ζαπάντη Ανδρέα, *Ελληνοσοβιετικές Σχέσεις 1917-1941* Μετάφραση: Άγγελος Σ. Βλάχος (Αθήνα: Εκδ. Εστία, 1989), σελ. 16.

2. Βλ. Ζαπάντη Η. Ανδρέα, ό.π., σελ. 17.

3. Βλ. Ζαπάντη Η. Ανδρέα, ό.π., σελ. 18.

100.000 κατοίκων.⁴ Τα θύματα των διωγμών από την έναρξη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου το 1914 μέχρι το Μάρτιο του 1924 υπολογίζονται σε 353.000.⁵ Οι υπόλοιποι ακολουθούν το δρόμο της διασποράς με κατεύθυνση την Ελλάδα και τη Σοβιετική Ένωση, αλλά και την Αμερική, την υπόλοιπη Ευρώπη και την Περσία (Ιράν). Από όσους έρχονται μέσω Συρίας στην Ελλάδα, ορισμένοι σταματούν και εγκαθίστανται στην Κύπρο.

Το σύνολο όσων μεταναστεύουν από τον Πόντο στον Καύκασο και την υπόλοιπη Ρωσία σ' όλη τη διάρκεια των διωγμών (1914-1924) υπολογίζεται σε 150.000⁶-250.000.⁷ Ο πληθυσμός αυτός προστίθεται στον ήδη υπάρχοντα, με αποτέλεσμα το 1918 ο πληθυσμός των Ελλήνων Ποντίων στη Σοβιετική Ένωση να ανέρχεται, σύμφωνα με τον Μ. Αιλιανό, ο οποίος το 1921 παρουσιάζει την πληθυσμιακή και εδαφική κατανομή του ελληνικού πληθυσμού, σε 700.000.⁸ Σύμφωνα με τον Απ. Καρπόζηλο, την εποχή της Οκτωβριανής επανάστασης ζούσαν στην τσαρική Ρωσία περισσότεροι από 300.000 Πόντιοι.⁹

Οι Έλληνες του Πόντου που δεν κατορθώνουν ή δεν επιθυμούν να μεταναστεύσουν στο ελληνικό κράτος κατά τη δεκαετία του 1920, αποτελούν πληθυσμό με ελληνική εθνική ταυτότητα, ο οποίος τα επόμενα εξήντα χρόνια βρίσκεται εγκλωβισμένος¹⁰ σ' ένα πολυεθνικό κράτος, όπου διαφορετικές θεωρίες και πολιτικές πρακτικές για τον εθνισμό και το διεθνισμό καθορίζουν τις διαδικασίες μετεξέλιξης της συλλογικής του ταυτότητας, το δικαίωμα παραμονής στον τόπο

4. Βαλαβάνης Κ. Γεώργιος, *Σύγχρονος Γενική Ιστορία του Πόντου*. Δεύτερη Έκδοση (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1986), σελ. 15.

5. Βλ. Βαλαβάνη Κ. Γεώργιο, ό.π., σελ. 24.

6. Βλ. Βαλαβάνη Κ. Γεώργιο, ό.π., σελ. 12-13.

7. Βλ. Λαυρεντίδη Ν. Ισ., "Η εν Ελλάδι Εγκατάστασις των εκ Πόντου Ελλήνων. Α' Νομός Σερρών," *Αρχαίον Πόντου* 29 (1968-1969):342.

8. Αιλιανός Χρ. Μιχ., *Το Έργον της Ελληνικής Περιθάψεως* (Αθήναι: Εκδ. Γραφείου Τύπου υπουργείου Εξωτερικών, 1921), σελ. 88.

9. Βλ. Karpozilos Apostolos, "Pontic Culture in the USSR Between the Wars," *Journal of Refugee Studies* Vol. 4 No 4 (1991):365.

10. Πριν από την εποχή της περεστρόικα, η οποία αρχίζει το 1985, μεταναστευτικά κύματα παρουσιάζονται το 1939, το 1957, το 1965-67 και από το 1974. Το 1985 η άνοδος στην εξουσία του Μ. Γκορμπατσόφ καθορίζει την αρχή της πολιτικής, που δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση του μεγάλου μεταναστευτικού κύματος της περιόδου 1988 μέχρι σήμερα.

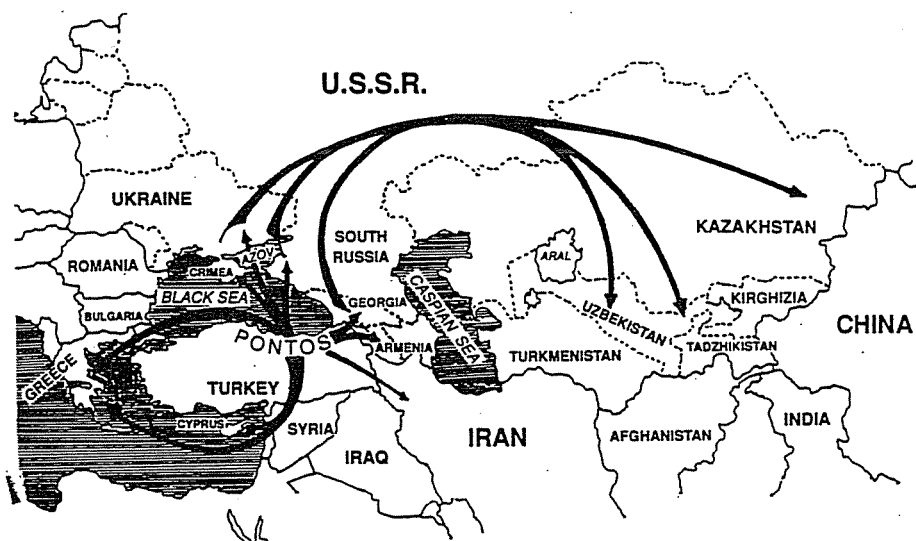
διαμονής του, στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, ή τη βίαιη μεταφορά τμήματος του πληθυσμού σε απομακρυσμένες περιοχές, όπως στην κεντρική Ασία, και τη δυνατότητα μετανάστευσης στο ελληνικό κράτος.

Τρεις είναι οι ιστορικές περιόδοι, που οριοθετούν την πορεία του ποντιακού ελληνισμού στη Σοβιετική Ένωση μετά το 1917. Η πρώτη, από την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917 μέχρι το 1937, χαρακτηρίζεται από την επικράτηση της λενινιστικής ιδεολογίας και την ύπαρξη πολιτικών ελευθεριών που αφορούν τη μητρική γλώσσα και τον τρόπο ζωής των εθνотήτων. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής είναι η μεγάλη ανάπτυξη του ελληνοποντιακού πολιτισμού, παρόμοια της οποίας δεν παρατηρείται στο ελληνικό κράτος. Η δεύτερη είναι η περίοδος των διώξεων και των μαζικών εκτοπίσεων σημαντικού τμήματος του πληθυσμού, η οποία αρχίζει το 1937, εποχή απόλυτης κυριαρχίας του Ι. Στάλιν. Η ιδεολογία και οι συνέπειες της σταλινικής πολιτικής καλύπτουν και την εποχή των διαδόχων του Στάλιν, μέχρι την τρίτη περίοδο, την εποχή της περεστρόικα, η οποία αρχίζει ουσιαστικά το 1985¹¹ με την άνοδο του Μ. Γκορμπατσόφ στη θέση του Γενικού Γραμματέα του ΚΚΣΕ. Η ιδεολογία και η πρακτική της εποχής της περεστρόικα επιτρέπουν να αναφανεί ο κρυμμένος εθνισμός των εθνικών ομάδων, με αποτέλεσμα τη διεκδίκηση αιτημάτων, όπως επιστροφή στην πατρίδα, από την οποία εκδιώχτηκαν βίαια κατά τη σταλινική περίοδο, αυτονομία, προσάρτηση σε ομοεθνή δημοκρατία, ή ακόμη και ανεξαρτησία από το πολυεθνικό κράτος. Καθώς η ιδεολογία του λενινισμού καταρρέει, οι εθνικιστικές ταραχές οξύνονται με αποτέλεσμα έθνη με εθνικό κράτος αναφοράς να έχουν, λόγω και του ανοίγματος των συνόρων, τη δυνατότητα της μετανάστευσης στο ομοεθνές κράτος. Σ' αυτή την κατηγορία εντάσσονται και οι Έλληνες Πόντιοι, οι οποίοι εμφανίζουν μια τάση για τη διεκδίκηση αυτόνομης περιοχής και μια τάση μετανάστευσης προς το ελληνικό κράτος. Προς όφελος της δεύτερης τάσης λειτουργεί αυξανόμενα η προκαλούμενη αναταραχή από τα αιτήματα άλλων εθνών στους τόπους διαμονής σημαντικού ποντιακού πληθυσμού, όπως στην κατεξοχήν ευαίσθητη σε εθνικιστικές ταραχές περιοχή της Υπερκαυκασίας και

11. Κάποιες μεταρρυθμίσεις αρχίζουν ήδη από την εποχή που Γενικός Γραμματέας του ΚΚΣΕ είναι ο Γ. Αντρόποφ, τον οποίο μετά το θάνατό του διαδέχεται για λίγους μήνες ο Κ. Τσερνιένκο.

στις ασιατικές μουσουλμανικές δημοκρατίες, στις οποίες αναπτύσσεται ο ισλαμικός φανατισμός παράλληλα με την τουρανική αφύπνιση και τους τοπικούς εθνισμούς.

Χάρτης Ι : Η διασπορά του ποντιακού ελληνισμού

Πηγή: Ποντιακός σύλλογος "Αργώ".

Και στις τρεις περιόδους, η ελληνική εθνική ταυτότητα διατηρείται ισχυρή. Στην περίοδο της λενινιστικής αντιμετώπισης των εθνοτήτων αλλά και στην περίοδο της περεστρόικα, το σοβιετικό κράτος παρέχει ουσιαστική βοήθεια για τη διατήρηση της ιστορικής

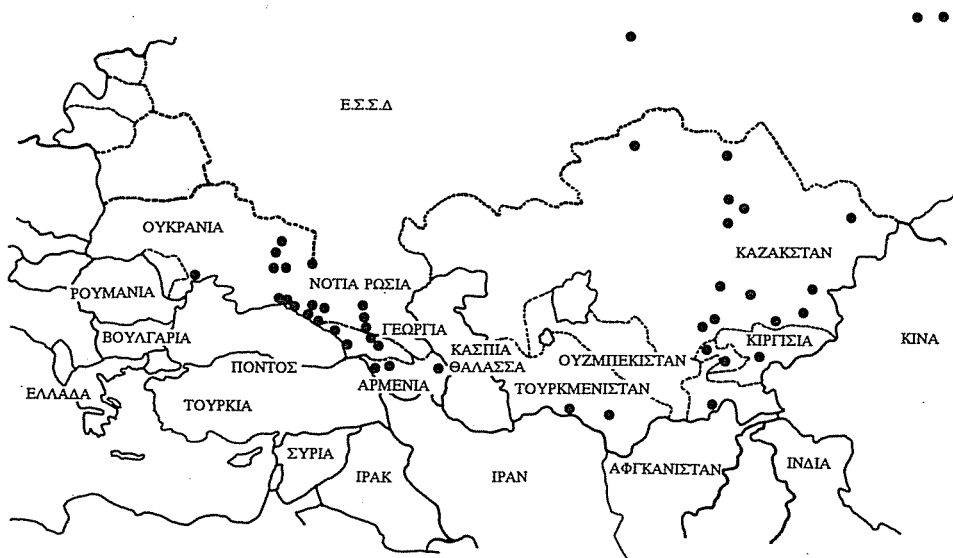
μνήμης των εθνοτήτων και των διακριτικών μεταξύ τους πολιτισμικών προτύπων. Αλλά ακόμη και στα δύσκολα χρόνια των σταλινικών διώξεων, όταν οι νεότερες γενιές χάνουν την ιστορική μνήμη τη σχετική με τα γεγονότα στο Μικρασιατικό Πόντο, η ελλαδολατρία που διακατέχει την οικογένεια, μεταβιβάζεται ταυτόχρονα με την ταυτότητα ως συναισθημα ταύτισης και ως δράση-αλληλεγγύη των "Ρωμαίων"¹² μεταξύ τους ζώντας σ' ένα διαφορετικό απ' αυτούς κοινωνικό περίγυρο.

Η ιστορία του ποντιακού ελληνισμού της Σοβιετικής Ένωσης από την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917 μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980 ήταν άγνωστη. Οι πρώτες προσπάθειες καταγραφής της ιστορίας και περιγραφής της κοινωνικής δομής των ελληνοποντιακών κοινοτήτων άρχισαν το 1987,¹³ αλλά ήταν αποσπασματικές, με χρονικά κενά και αφορούσαν ορισμένες περιοχές. Αυτό οφειλόταν κυρίως στο ότι οι πληροφορίες ουσιαστικά αντλούνταν από προσωπικές μαρτυρίες των νεοφερμένων, οι οποίοι όμως προέρχονται από πληθυσμό με διασπορά σε πολύ διαφορετικές και απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές και με διαφορετικές ιστορικές πορείες κατά τόπο εγκατάστασης των ίδιων ή των οικογενειών τους κατά τη δεκαετία του 1940. Η πληροφόρηση από δευτερογενείς πηγές, κυρίως ελληνοσοβιετικά έντυπα, ήταν επίσης περιορισμένη, γιατί η δημοσιοποίηση των γεγονότων της σταλινικής περιόδου είναι σχετικά πρόσφατη.

12. Οι Έλληνες Πόντιοι αυτοαποκαλούνται "Ρωμαίοι", έννοια ταυτόσημη με το "Έλληνες" (Ρωμιοί).

13. Τότε πρωτοεμφανίστηκαν άρθρα στον ημερήσιο τύπο και άρχισε, σε εθνικό επίπεδο, η πληροφόρηση για την ιστορία του ποντιακού ελληνισμού της Σ.Ε., από τα έντυπα και τις εκδηλώσεις των ποντιακών συλλόγων, και στη συνέχεια από τις εισηγήσεις στο Δεύτερο Παγκόσμιο Ποντιακό Συνέδριο.

Χάρτης II : Οι ελληνοποντιακές κοινότητες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης σήμερα

Πηγή: Ποντιακός σύλλογος "Αργώ".

* Ο χάρτης σχεδιάστηκε βάσει των πληροφοριών Ποντίων από τη Σοβιετική Ένωση, μελών του ποντιακού συλλόγου "Αργώ".

Στην ξένη βιβλιογραφία, οι πληροφορίες που υπάρχουν για τις σταλινικές διώξεις εναντίον του ελληνοποντιακού πληθυσμού είναι

επίσης περιορισμένης έκτασης.¹⁴ Η σημαντικότερη ίσως συνεισφορά των δευτερογενών πηγών στη γνώση της ελληνοποντιακής κοινωνίας στη Σοβιετική Ένωση προέρχεται από τα έντυπα των ποντιακών συλλόγων και από βιβλία που εκδίδονται μετά το 1989.¹⁵ Η παρουσία που ακολουθεί για την ιστορική πορεία του ποντιακού ελληνισμού στην πρώην Σοβιετική Ένωση από το 1917 μέχρι σήμερα, βασίζεται σε δευτερογενείς πηγές και σε προφορικές αφηγήσεις για τη ζωή των Ελλήνων Ποντίων του Καυκάσου που οι ίδιοι, ή οι γονείς τους, εκτοπίστηκαν βίαια το 1949 από τη δημοκρατία της Γεωργίας και εγκαταστάθηκαν στις μουσουλμανικές κεντροασιατικές σοβιετικές δημοκρατίες της Κιργισίας, του Ουζμπεκιστάν και κυρίως του Καζακστάν. Οι αφηγήσεις αυτές παρέχουν πληροφορίες για τις διώξεις και τις συνθήκες ζωής του ποντιακού ελληνισμού στην κεντρική Ασία. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν το 1989, στο πλαίσιο έρευνας για διδακτορική διατριβή.¹⁶

14. Για παράδειγμα, στο βιβλίο του Robert Conquest, *The Nation Killers* (London, 1970), σελ. 110-111, αναφέρεται ότι το 1944 περίπου 10.000 Έλληνες της Κριμαίας εξορίζονται στο Καζακστάν και ότι στις 14 Ιουνίου 1949 40.000 Έλληνες της Μαύρης Θάλασσας εξορίζονται μετά από προειδοποίηση δύο ωρών. Πολύ αργότερα, το 1991, παρουσιάζεται πληρέστερη εικόνα των σταλινικών διώξεων εναντίον των Ελλήνων του Πόντου στο ειδικό τεύχος με τίτλο *The Odyssey of the Pontic Greeks* του *Journal of Refugee Studies*.

15. Το 1989 εκδίδεται στα ελληνικά το βιβλίο του Ανδρέα Η. Ζαπάντη, *Ελληνο-σοβιετικές Σχέσεις 1917-1941*, ό.π., του οποίου η πρώτη έκδοση είχε πραγματοποιηθεί στα αγγλικά το 1982. Το βιβλίο παρουσιάζει και τις διώξεις του ελληνικού πληθυσμού της Σοβιετικής Ένωσης. Ο συγγραφέας δεν αναφέρει ονομαστικά τον ποντιακό ελληνισμό, αλλά παρέχει πολύτιμες πληροφορίες, αφενός για τους διωγμούς σε περιοχές κατοικούμενες από Πόντιους, αφετέρου για την ξένη βιβλιογραφία, τη σχετική με τις διώξεις, από τη δεκαετία του 1950. Το 1990 εκδίδεται το βιβλίο του Βλάση Αγιτζίδη, *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περestrojka* (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη), το οποίο στηρίζεται κυρίως σε προφορικές μαρτυρίες.

16. Η διδακτορική διατριβή με τίτλο "Εθνοτοπική Ταυτότητα. Η Περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου", είναι της Μαρίας Βεργέτη και βρίσκεται στο στάδιο της συγγραφής.

2. Η ΕΛΛΗΝΟΠΟΝΤΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟ 1917 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1937

Όταν ξεσπά η Οκτωβριανή επανάσταση του 1917, ο ελληνοπονητικός πληθυσμός αντιμετωπίζει το πρόβλημα της αναγκαστικής επιλογής υποστήριξης της ή έμπρακτης αντίστασης. Το ότι δεν υφίσταται δυνατότητα ουδετερότητας, σε συνδυασμό με το ότι υπάρχει ελληνικό εθνικό κράτος, υποστηρίζει την τάση φυγής. Όσοι απομένουν χωρίζονται στα δύο. Πολλοί είναι αυτοί που ανησυχούν και διώκονται λόγω της ένταξης τους στην αστική τάξη. Το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου του Ευξείνου Πόντου διεξάγεται από τους εγκατεστημένους στην τσαρική Ρωσία Έλληνες.¹⁷ Για ένα σχεδόν αιώνα το εμπόριο των σιτηρών και των οσπρίων της νότιας Ρωσίας βρίσκεται στα χέρια των Ελλήνων της Οδησσού, της Κριμαίας, του Ταϊγανίου και του Ροστόβ.¹⁸ Έλληνες συμπεριλαμβάνονται στους πρώτους βιομήχανους,¹⁹ δημιουργούν τον πυρήνα της πρώτης "Ρωσικής Ατμοπλοϊκής Εταιρείας",²⁰ Έλληνες βρίσκονται στη νότια Ρωσία και στον Καύκασο, επικεφαλής του εμπορίου και των οικονομικών υπηρεσιών.²¹ Στον Καύκασο, Έλληνες κατέχουν το προνόμιο εκμετάλλευσης των μεταλλείων αργύρου και σε μεγάλο βαθμό την εκμετάλλευση των μεταλλείων μαγγανίου.²²

Πολλοί όμως είναι και όσοι ενστερνίζονται τις καινούργιες ιδέες, αφού οι Έλληνες Πόντιοι στην πλειονότητά τους είναι αγρότες, κυρίως καλλιεργητές καπνών. Μόνο το 20% είναι εργάτες, υπάλληλοι και βιοτέχνες που ζουν στις πόλεις.²³ Έλληνες Πόντιοι μετέχουν σ' όλες τις επαναστατικές τάσεις. Υπαρχηγός του κόκκινου στρατού είναι ο Β. Τριανταφυλλίδης, ο Γ. Πασαλίδης είναι στέλεχος στους

17. Βλ. Σβορώνο Γ. Νίκο, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας Θ'* Έκδοση, Μετάφραση: Αικατερίνη Ασδραχά (Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο, 1985), σελ. 90.

18. Βλ. Παυλίδη Ελευθέριο, *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 Χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων* (Αθήνα: Εκδ. του Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων, 1953), σελ. 93.

19. Βλ. Παυλίδη Ελευθέριο, ό.π., σελ. 91.

20. Βλ. Παυλίδη Ελευθέριο, ό.π., σελ. 93.

21. Βλ. Παυλίδη Ελευθέριο, ό.π., σελ. 91, 92.

22. Βλ. Παυλίδη Ελευθέριο, ό.π., σελ. 91.

23. Βλ. Καρπόζηλο Απόστολο, "Οι Ελληνοπόντιοι της Σοβιετικής Ένωσης," *Αντί* 446 (Παρασκευή 7 Σεπτεμβρίου 1990-Πέμπτη 13 Σεπτεμβρίου 1990):43.

μενσεβίκους, ο Θ. Παπαδόπουλος υπαρχηγός στο αναρχικό κίνημα του Μάχνο.²⁴

Η επικράτηση των μπολσεβίκων καταστρέφει την υφιστάμενη κοινωνική δομή της ελληνοποντιακής κοινωνίας στη Σοβιετική Ένωση, επιβάλλοντας μια νέα τάξη πραγμάτων, αλλά δεν αποτελεί εμπόδιο στην πνευματική ανάπτυξη που χαρακτηρίζει τον ποντιακό ελληνισμό της προεπαναστατικής Ρωσίας. Στην τσαρική Ρωσία, παρά τη συστηματική προσπάθεια της κρατικής εξουσίας να εκρωσίσει τον ελληνικό πληθυσμό, όλες οι ελληνοποντιακές κοινότητες έχουν ελληνικά σχολεία και εκκλησίες. Οι ιερείς και οι δάσκαλοι είναι συνήθως απόφοιτοι του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας.²⁵ Στην Τιφλίδα της Γεωργίας, το πρώτο τυπογραφείο δημιουργείται από τον Πόντιο Μιχαήλ Στεφάνου.²⁶

Τα χρόνια που ακολουθούν την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917 μέχρι την πλήρη επικράτηση του Ι. Στάλιν στην εξουσία, οι σοβιετικές κυβερνήσεις ακολουθούν τη λενινιστική ιδεολογία και πολιτική τη σχετική με την ελευθερία της μητρικής γλώσσας και του τρόπου ζωής των εθνών. Σύμφωνα με τον Β. Λένιν, "Το δημοκρατικό κράτος πρέπει οπωσδήποτε ν' αναγνωρίσει την πλέρια ελευθερία των διαφόρων γλωσσών και να απορρίψει κάθε προνόμιο για μια απ' τις γλώσσες. Το δημοκρατικό κράτος δεν θα επιτρέψει να καταπνίγεται καμιά εθνότητα από μια άλλη ή να μπαίνει σε κατώτερη μοίρα απ' αυτήν, σε κανένα τομέα ή κλάδο των κοινωνικών υποθέσεων. (...) Η εκπαιδευτική πολιτική των εργατών όλων των χωρών είναι ενιαία: ελευθερία της μητρικής γλώσσας (...)".²⁷ Η απόφαση του 16ου συνεδρίου του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης καθορίζει κάθε εθνότητα να διδάσκεται τη γλώσσα της στη γλώσσα

24. Βλ. Αγτζίδη Βλάση, "Οι Πόντιοι στη Σοβιετική Ένωση," *Τότε* 31 (Φεβρουάριος 1988):38.

25. Πληροφορίες από την προαναφερθείσα έρευνα. Επίσης για την εκπαίδευση στην πόλη Καρς του Καυκάσου, βλ. Χρήστο Σαμουηλίδη, *Το Χρονικό του Καρς* (Αθήνα: Εκδ. Γκοβόστη, Αχρονολόγητο), σελ. 15-16.

26. Βλ. Βαλαβάνη Κ. Γεώργιο, ό.π., σελ. 11.

27. Λένιν Ι.Β., *Το Δικαίωμα των Εθνών για Αυτοδιάθεση* (Αθήνα: Εκδ. Ειρήνη, 1975), σελ. 51.

της.²⁸

Η λενινιστική ιδεολογία και πολιτική αντιμετώπισης των εθνικών ομάδων επικρατεί την περίοδο 1917-1937, με αποτέλεσμα να παρατηρείται μεγάλη πνευματική ανάπτυξη του ελληνοποντιακού πληθυσμού. Στα σχολεία τα παιδιά διδάσκονται τη νεοελληνική με φωνητική γραφή, χτίζονται νέα σχολεία, ιδρύονται βιβλιοθήκες, εκδίδονται ελληνικά έντυπα, μεταφράζονται στη δημοτική και στην ποντιακή θεωρητικοί του μαρξισμού και Ρώσοι κλασικοί, δίνονται ελληνικές θεατρικές παραστάσεις. Στο Σοχούμ λειτουργεί ελληνικό θέατρο. Την ίδια εποχή εκδίδονται πολλές ελληνικές εφημερίδες. Το 1921 αρχίζουν να κυκλοφορούν στο Βατούμ η εφημερίδα *Κομμουνιστής* και στο Ροστόβ επί του Ντον, ομώνυμη εφημερίδα στη μαριουπολίτικη διάλεκτο. Το 1924 εκδίδεται στο Κρασνοντάρ η εφημερίδα *Αλήθεια*. Το 1930 αρχίζουν να κυκλοφορούν οι εφημερίδες *Μπολσεβίκος* και στην Ουκρανία, στη Μαριούπολη ο *Κολλεχτιβιστής*. Το 1931 κυκλοφορεί ο *Κολχόζνικος*. Η τελευταία ελληνική εφημερίδα εκδίδεται το 1932, στον Καύκασο, στο Σοχούμ στη νεοελληνική, με τον τίτλο *Κομμουνιστής* και αργότερα μετονομάζεται σε *Κόκκινος Καπνός* (Καπνεργάτης). Ο *Κόκκινος Καπνός* μετονομάζεται πάλι σε *Κομμουνιστής* το Σεπτέμβριο του 1937 και συνεχίζει την έκδοσή του μ' αυτό το όνομα για άλλους έξι περίπου μήνες, δηλαδή μέχρι τη στιγμή απαγόρευσης της κυκλοφορίας όλων των ελληνικών εφημερίδων. Εφημερίδα με τον τίτλο *Κομμουνιστής* εκδίδεται και στο χωριό Κρίμσκαγια του Κρασνοντάρ,²⁹ στην ποντιακή γλώσσα. Υπάρχει πλήθος τοπικών ελληνικών εφημερίδων, γεγονός που ευνοείται από την ύπαρξη πολλών μικρών ελληνικών τυπογραφείων. Η έκδοση όμως των ελληνικών εντύπων πραγματοποιείται κυρίως από δύο μεγάλους ελληνικούς εκδοτικούς οίκους, τον *Κολλεχτιβιστή*, στη Μαριούπολη,

28. Βλ. Τοπχαρά Κ., *Η Γραμματική της Ποντιακής. I Γραμματικι τι Ρομεικου τι Ποντεικου τι Γλωσσας* Τρίτη Έκδοση (Θεσσαλονίκη: Εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1988), σελ. ζ'.

29. Βλ. Κεσίδη Θεοχάρη, "Οι Ελληνοπόντιοι του Καυκάσου και τα Προβλήματα που Αντιμετωπίζουν Σήμερα," *Εβδομαδιαία Εφημερίδα Νέα της Μόσχας* (6 Νοεμβρίου 1988):22.

στην Ουκρανία, και τον *Κομμουνιστή*, στο Ροστόβ, στον Καύκασο.³⁰

Στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια η πνευματική ανάπτυξη του ποντιακού ελληνισμού συνοδεύεται και από οικονομική ευημερία. Πληθυσμός στην πλειονότητά του αγροτικός, ευνοείται από την αρχική διανομή της γης του κράτους, της εκκλησίας και των φεουδαρχών στους αγρότες. Είναι η εποχή που οι φτωχοί αγρότες μετατρέπονται σε μεσαίους. Την εποχή αυτή όμως, διαδέχεται η εποχή της πολιτικής του "πολεμικού κομμουνισμού" που θεσπίζει τη δημιουργία μεγάλων κρατικών αγροκτημάτων (κολχόζ). Η κυριολεκτική στράτευση των αγροτών στα κολχόζ σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της γραφειοκρατίας και τον εμφύλιο πόλεμο, οδηγεί στη μεγάλη πτώση του βιοτικού επιπέδου. Το αδιέξοδο του "πολεμικού κομμουνισμού" ακολουθεί η "νέα οικονομική πολιτική" (ΝΕΠ), που δίνει ώθηση στη μικρή βιομηχανία ως προϋπόθεση για τη μεγάλη. Η ΝΕΠ επιτρέπει τη δημιουργία μικρών ιδιωτικών βιομηχανιών και παραχωρεί σε ιδιώτες τις εθνικοποιημένες βιομηχανίες που δεν μπορεί να διαχειριστεί το κράτος. Στον τομέα του εμπορίου και της διανομής το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανίας παύει πια να βασίζεται στα κρατικά όργανα για τις αγορές και τις πωλήσεις του και γίνεται αγοραστής και πωλητής στην ελεύθερη αγορά. Η νέα οικονομική πολιτική οδηγεί σε νέα περίοδο ανάπτυξης του ποντιακού ελληνισμού. Εκφράζεται και υλοποιείται ακόμη και αίτημα για αυτονομία. Όπως αναφέρει ο Σοβιετικός ιστορικός Αρ. Ουλουλιάν, "Δημιουργήθηκαν τρεις αυτόνομες ελληνικές επαρχίες με δικά τους διοικητικά, οικονομικά και κομματικά όργανα. Η σχετική απόφαση πάρθηκε στο πρώτο μισό του 1928. Η κεντρική εκτελεστική επιτροπή της ΣΣΔ της Ουκρανίας έδωσε νέα ώθηση στην ανάπτυξη του ελληνικού πληθυσμού της ΕΣΣΔ. Βελτιώθηκε κατά πολύ η οικονομική του κατάσταση, ενεργοποιήθηκε η πολιτιστική ζωή: διευρύνθηκε το δίκτυο εθνικών σχολείων και τοπικών θεάτρων. Το 1935, στην ελληνική αυτόνομη επαρχία της ΣΟΣΔΡ λειτουργούσαν 24 δημοτικά σχολεία, 5 γυμνάσια

30. Οι πληροφορίες για τις ελληνοποντιακές εφημερίδες είναι από Αρ. Α. Ουλουλιάν, "Η Πορεία του Ελληνισμού της ΕΣΣΔ προς την Πολιτιστική του Ανάπτυξη," Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα *Νέα της Μόσχας* (18 Ιουνίου 1989):22, από Βλάση Αγτζίδα, *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περestroika*, ό.π., σελ. 178-182, και από τα ίδια τα έντυπα, όσον αφορά τη διάλεκτο που χρησιμοποιούν.

και ένα λύκειο, που είχαν συνολικά 3.760 μαθητές. Ιδρύθηκαν ελληνικά τμήματα στις παιδαγωγικές σχολές των περισσότερων νότιων επαρχιών της Ουκρανίας, της ΣΟΣΔΡ και της Μαύρης Θάλασσας.³¹

Η περίοδος ανάπτυξης διακόπτεται, όταν ο Ι. Στάλιν αποκτά πλήρη εξουσία. Οι πολιτικές επιλογές του οδηγούν σε νέα μεγάλη πτώση του βιοτικού επιπέδου και σε συστηματικές διώξεις του ελληνοποντιακού πληθυσμού από το 1937 κιόλας.

3. Η ΕΛΛΗΝΟΠΟΝΤΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟ 1937 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1985

Το 1929 ο Ι. Στάλιν έχει εδραιώσει πλέον τη θέση του στην κορυφή της εξουσίας και θέτει σε πλήρη εφαρμογή το πρόγραμμα της κολλεκτιβοποίησης. Από τα μέσα του 1929 χιλιάδες πράκτορες στέλνονται στην ύπαιθρο, με στόχο να οδηγήσουν τα πλήθη, τους μεσαίους αγρότες στα κολχόζ.³²

Ο ελληνοποντιακός πληθυσμός, ως πληθυσμός στην πλειονότητά του αγροτικός, αντιστέκεται στην προσπάθεια εξόντωσης των ελεύθερων αγροτών. Η πτώση του βιοτικού επιπέδου είναι κατακόρυφη. Αρχίζουν οι θάνατοι από την πείνα. Περισσότερο υποφέρουν οι Πόντιοι της Ουκρανίας και της νότιας Ρωσίας, γιατί στον Καύκασο η κολλεκτιβοποίηση αρχίζει μετά το 1930. Πολλοί Πόντιοι χωριών από γειτονικές περιοχές και κυρίως από την περιοχή του Κουμπάν της νότιας Ρωσίας, καταφεύγουν στην Υπερκαυκασία ζητώντας βοήθεια από τους εκεί εγκαταστημένους Έλληνες.³³

Η εξόντωση της αντιπολίτευσης από τον Στάλιν κορυφώνεται με τις ατελείωτες δημόσιες και μυστικές δίκες της περιόδου 1936-1938, στις οποίες ανάμεσα στους κατηγορούμενους είναι όλα τα μέλη του πολιτικού γραφείου του Λένιν, εκτός από τον Στάλιν και τον

31. Ουλουλιάν Α. Αρ., "Η Πορεία του Ελληνισμού της ΕΣΣΔ προς την Πολιτιστική του Ανάπτυξη," ό.π., σελ. 22.

32. Βλ. Ντόιτσερ Ισαάκ, *Στάλιν. Πολιτική Βιογραφία Τόμος Α'*, Μετάφραση: Μ. Δρίβας Δεύτερη Έκδοση (Αθήνα: Εκδ. Χρησμός, 1971), σελ. 303-304.

33. Πληροφορίες από την προαναφερθείσα έρευνα.

Τρότσκι. Ο τελευταίος, αν και απών, είναι ο κύριος κατηγορούμενος.³⁴ Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930 συλλαμβάνονται σ' όλη τη Σοβιετική Ένωση ένα εκατομμύριο μέλη του κόμματος. Σύμφωνα με στοιχεία των κομματικών διασκέψεων που συνεχίζονται μετά το 22ο συνέδριο του ΚΚΣΕ, στην περίοδο 1955-57 επιστρέφει στη Μόσχα μόνο το 6% των κομματικών μελών που είχαν συλληφθεί εκεί. Το 94% αποκαθίσταται μετά θάνατο. Συνολικά, από το 1.000.000 συλληφθέντων σ' όλη την επικράτεια επιστρέφουν περίπου 60.000 - 80.000 μετά από δεκαπέντε με δεκαοχτώ χρόνια κράτησης.³⁵ Ο αριθμός των θυμάτων στο σύνολο του πληθυσμού παραμένει άγνωστος. Μόνο στο στρατό υπολογίζεται ότι συλλαμβάνονται 20.000 περίπου αξιωματικοί, δηλαδή το 25% του σώματος. Χιλιάδες απ' αυτούς τουφεκίζονται.³⁶

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 πραγματοποιούνται διώξεις Ελλήνων Ποντίων, οι οποίες βασίζονται σε πολιτικά και ταξικά κριτήρια. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 λόγω διώξης αρχίζει ν' αποτελεί και η εθνική ταυτότητα. Παρά το ότι τα πρώτα χρόνια της σταλινικής κυριαρχίας χαρακτηρίζονται από τη διατήρηση της λενινιστικής ιδεολογίας και πολιτικής για τις εθνικές ομάδες, ο ίδιος ο Στάλιν, ήδη από το 1913, στο έργο του για το μαρξισμό και το εθνικό ζήτημα δηλώνει την αντίθεσή του στην εθνικο-πολιτιστική αυτονομία. Ειδικά για τα έθνη του Καυκάσου δηλώνει ότι "η άχρηστη γενικά πολιτιστικο-εθνική αυτονομία είναι ακόμα περισσότερο χωρίς νόημα και παράλογη μέσα στις συνθήκες του Καυκάσου."³⁷ Η σταλινική θέση για τα έθνη αρχίζει να διαφαίνεται στις ομιλίες του Στάλιν στους διευθυντές των επιχειρήσεων το Φεβρουάριο του 1931, στις οποίες "τα λόγια του άρχιζαν να πάλλουν από συγκίνηση κι έπαιρναν χρώμα και οίστρο μόνον όταν αναφερόταν στα εθνικά, τα καθαρά ρώσικα κίνητρα της πολιτικής του."³⁸

Ο ελληνοποντιακός πληθυσμός αποτελεί ένα από τα θύματα-

34. Βλ. Ντόιτσερ Ισαάκ, Τόμος Β', ό.π., σελ. 354.

35. Βλ. Μενβέντεφ Ρ., Λερε Ρ., Κόπελεφ Λ., Εγκόροφ Π., Ζιμίν Α., Κράσικοφ Α., *Αντιπολιτευτικές Τάσεις στη Σοβιετική Ένωση. Οι Θέσεις των Μαρξιστών Διαφωνούντων* (Αθήνα: Εκδ. Οδυσσεάς, 1978), σελ. 96.

36. Βλ. Ντόιτσερ Ισαάκ, Τόμος Β', ό.π., σελ. 362.

37. Στάλιν Β.Ι., *Ο Μαρξισμός και το Εθνικό Ζήτημα*. Μετάφραση: Χρύσα Χατζηβασιλείου (Εκδ. Ειρήνη, 1949), σελ. 53.

38. Ντόιτσερ Ισαάκ, Τόμος Α', ό.π., σελ. 307.

λαούς της σταλινικής ιδεολογίας και πολιτικής για τα έθνη. Ενώ μέχρι το 1937 οι διώξεις κατά των Ελλήνων βασίζονται μόνο σε πολιτικά και ταξικά κριτήρια, στην περίοδο 1937-1939 κορυφώνονται και ταυτόχρονα αποκτούν εθνικό χαρακτήρα. Η 17η Δεκεμβρίου 1937 είναι η μέρα έναρξης των διωγμών. Τη μέρα αυτή οι σοβιετικές αρχές συλλαμβάνουν με την κατηγορία της κατασκοπείας τους Έλληνες που δεν διαμένουν σε ελληνικές κοινότητες.³⁹ Ακολουθεί η σύλληψη όλων σχεδόν των ανδρών άνω των 17 ετών των ελληνικών κοινοτήτων της Μάριουπολης. Κατηγορούνται ότι αποπειράθηκαν να δημιουργήσουν ανεξάρτητο ελληνικό κράτος στη νότια Ρωσία. Δικάζονται και εκτοπίζονται σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας στο Αρχανγέλσκ, Κόμι και Σιβηρία.⁴⁰ Όσον αφορά τον ελληνοποντιακό πληθυσμό, σε ορισμένες περιοχές, όπως στην περιοχή του Κουμπάν της νότιας Ρωσίας, διώκεται όλος ο ελληνικός ανδρικός πληθυσμός, συμπεριλαμβανομένων και των κομμουνιστών. Όσοι δεν εκτελούνται εξορίζονται στη Σιβηρία.⁴¹ Οι διώξεις παίρνουν μεγαλύτερη έκταση στις δημοκρατίες της Ουκρανίας και της Ρωσίας, παρά στις δημοκρατίες της Υπερκαυκασίας, όπου εξορίζονται κυρίως ιερείς και δάσκαλοι.⁴² Πενήντα χιλιάδες Έλληνες Πόντιοι εκτελούνται ή πεθαίνουν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Σιβηρία.⁴³

Το 1938 είναι η χρονιά απαγόρευσης κάθε ελληνικής πολιτιστικής δραστηριότητας. Τον Αύγουστο του 1938 το καθεστώς αποφασίζει το κλείσιμο των σχολείων πολλών εθνικών ομάδων, ανάμεσα στις οποίες είναι και η ελληνική.⁴⁴ Απαγορεύεται η κυκλοφορία των ελληνικών εντύπων, τα οποία ήταν όλα σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία και τις μέχρι τότε πολιτικές επιλογές του ΚΚΣΕ. Καταστρέφονται τα ελληνικά τυπογραφεία. Πολλοί Έλληνες συγγραφείς,

39. Βλ. Ζαμπάντη Η. Ανδρέα, ό.π., σελ. 338.

40. Βλ. Ζαμπάντη Η. Ανδρέα, ό.π., σελ. 338.

41. Πληροφορίες από την έρευνα. Επίσης, για τις διώξεις εναντίον των Ποντίων στο Κουμπάν βλ. Βλάση Αγτζίδη, *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περestrojka*, ό.π., σελ. 231-232, όπου αναφέρεται ότι εκτελέστηκε το 70% των Ελλήνων του Κουμπάν.

42. Πληροφορίες από την έρευνα.

43. Ο αριθμός, που πρωτουπολογίστηκε από τον ποντιακό σύλλογο "Αργώ", θεωρείται αξιόπιστος.

44. Βλ. Κεσίδη Θεοχάρη, "Οι Ελληνοπόντιοι του Καυκάσου και τα Προβλήματα που Αντιμετωπίζουν Σήμερα," *Νέα της Μόσχας* Εβδομαδιαία Εφημερίδα (6 Νοεμβρίου 1988):22.

συντάκτες των εφημερίδων και εργαζόμενοι στους εκδοτικούς οίκους διώκονται και απ' αυτούς κάποιοι εκτελούνται χωρίς ανάκριση και δίκη.⁴⁵

Οι λόγοι για τους διωγμούς των Ποντίων στην περίοδο 1937-1939 είναι άγνωστοι. Η τάση τους για δημιουργία ελληνικών αυτόνομων περιοχών είναι ένας από τους λόγους. Σήμερα, οι ίδιοι οι Πόντιοι⁴⁶ αποδίδουν τους διωγμούς και σε αιτίες, όπως ο ρωσικός εθνισμός του Γεωργιανού Ι. Στάλιν και ο γεωργιανός εθνισμός του επίσης Γεωργιανού Λ. Μπέρια.⁴⁷

Το 1940 ξεσπά ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος. Όσοι Έλληνες έχουν σοβιετική υπηκοότητα πηγαίνουν στο μέτωπο, ενώ όσοι έχουν ελληνικά διαβατήρια⁴⁸ στέλνονται στα εργατικά τάγματα. Ο γερμανικός στρατός καταλαμβάνει τη νότια Ρωσία και την Ουκρανία. Στον Καύκασο σταματά 80 χιλιόμετρα έξω από το Σοχούμ. Λίγο πριν από τη γερμανική κατοχή παρουσιάζεται νέο κύμα μετανάστευσης από το Κουμπάν της νότιας Ρωσίας προς τον Καύκασο.⁴⁹ Στις κατακτημένες περιοχές ο ελληνοποντιακός πληθυσμός αντιστέκεται στη γερμανική κατοχή.⁵⁰

Ενώ ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος συνεχίζεται, αρχίζουν εκτοπίσεις εθνικών ομάδων σε μεγάλη κλίμακα. Οι Έλληνες των παραλίων της Μαύρης Θάλασσας συμπεριλαμβάνονται στους εκτοπισμένους πληθυσμούς της δεκαετίας του 1940. Στην περίοδο 1941-1942 πραγματοποιείται από τις σοβιετικές αρχές μετακίνηση όλου του τοπικού πληθυσμού της νότιας Ρωσίας από τα σύνορα λόγω του πολέμου. Τόπος αναγκαστικής νέας εγκατάστασης της πλειονότητας

45. Βλ. Κεσίδη Θεοχάρη, "Οι Ελληνοπόντιοι του Καυκάσου και τα Προβλήματα που Αντιμετωπίζουν Σήμερα," ό.π., σελ. 22.

46. Η αναφορά αφορά τους ερωτώμενους από τη Σοβιετική Ένωση και τους εκπροσώπους των ποντιακών συλλόγων με τους οποίους πραγματοποιήθηκαν προσωπικές συνεντεύξεις στην προαναφερθείσα έρευνα.

47. Ο Λαβρέντι Μπέρια είναι ο αρχηγός της πολιτικής αστυνομίας στη Γεωργία και ένας από τους βιογράφους του Ι. Στάλιν.

48. Μετά την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917, οι σοβιετικές αρχές παρέχουν στους πολίτες το δικαίωμα απόκτησης υπηκοότητας του κράτους της εθνικής τους καταγωγής. Πολλοί Έλληνες ρωσο-υπήκοοι αποκτούν τότε ελληνικό διαβατήριο. Βλ. Ελευθέριο Παυλίδη, ό.π., σελ. 328.

49. Πληροφορίες από την έρευνα.

50. Πληροφορίες από την έρευνα.

των Ελλήνων Ποντίων είναι το Καζακστάν. Λόγω της μεγάλης απόστασης της περιοχής αυτής από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, οι περισσότεροι από τους ερωτώμενους επέμεναν στο χαρακτηρισμό "εξορία" και όχι "μετατόπιση πληθυσμού λόγω πολέμου".⁵¹ Το 1942, λίγο πριν από την κατάληψη της περιοχής Κουμπάν στα νότια της δημοκρατίας της Ρωσίας από τα γερμανικά στρατεύματα, εξορίζεται περιορισμένος αριθμός Ποντίων ελληνο-υπηκόων στη Σιβηρία, κυρίως στο Βλαδιβοστόκ και στο σιβηρικό Καζακστάν.⁵² Σύμφωνα με το Β. Αγτζίδη, η αντιμετώπιση των ελληνο-υπηκόων ως πιθανών συνεργατών του γερμανικού στρατού είναι ακατανόητη, γιατί το ελληνικό κράτος βρίσκεται ήδη υπό γερμανική κατοχή μετά από πολύμηνη αντίσταση στα γερμανικά στρατεύματα.⁵³ Στην Κριμαία, που σήμερα ανήκει στη δημοκρατία της Ουκρανίας, αλλά την εποχή εκείνη ανήκε στη δημοκρατία της Ρωσίας,⁵⁴ εξορίζονται το 1944, μετά την αποχώρηση του γερμανικού στρατού από την περιοχή 70.000⁵⁵ Έλληνες Πόντιοι στην κεντρική Ασία, κυρίως στο Ουζμπεκιστάν και στη Σιβηρία.⁵⁶ Η εκτόπιση πραγματοποιείται στο πλαίσιο του εκπατρισμού όλων των εθνικών ομάδων της Κριμαίας.⁵⁷ Στη δημοκρατία της Ουκρανίας οι Έλληνες της Μαριούπολης παραμένουν στις εστίες τους.⁵⁸ Το 1946 και 1949 ολοκληρώνεται η εξορία του ελληνοποντιακού πληθυσμού του Κουμπάν στην κεντρική Ασία.⁵⁹

Το 1949 αρχίζει το πεντάχρονο πλάνο ανάπτυξης της κεντρικής

51. Πληροφορίες από την έρευνα.

52. Βλ. Αγτζίδη Βλάση, *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περσεστρόικα*, ό.π., σελ. 248.

53. Βλ. Αγτζίδη Βλάση, *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περσεστρόικα*, ό.π., σελ. 248.

54. Βλ. Αγτζίδη Βλάση, *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περσεστρόικα*, ό.π., σελ. 250.

55. Βλ. Κεσίδη Θεοχάρη σε συνέντευξη με τίτλο "Ο Θεοχάρης Κεσίδης Αντεπιστέλλον Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών," *Νέα της Μόσχας* Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα (9 Απριλίου 1989):22.

56. Πληροφορίες από την έρευνα.

57. Πληροφορίες από την έρευνα.

58. Βλ. Αγτζίδη Βλάση, *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περσεστρόικα*, ό.π., σελ. 250.

59. Βλ. Αγτζίδη Βλάση, *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περσεστρόικα*, ό.π., σελ. 251, 268.

Ασίας.⁶⁰ Η 13η Ιουνίου 1949 είναι η μέρα της μαζικής εκτόπισης των Ποντίων ελληνο-υπηκόων του Καυκάσου στην κεντρική Ασία, κυρίως στις δημοκρατίες του Καζακστάν, Ουζμπεκιστάν και Κιργισίας. Η εξορία επιβάλλεται στον ελληνοποντιακό πληθυσμό ελληνικής υπηκοότητας της δημοκρατίας της Γεωργίας, εκτός των άγονων περιοχών, όπως η Τσάλκα. Δεν εξορίζονται οι Πόντιοι σοβιετικοί-υπήκοοι της ίδιας δημοκρατίας και οι Πόντιοι ανεξαρτήτως υπηκοότητας των άλλων δύο δημοκρατιών της Υπερκαυκασίας, της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν.⁶¹ Οι περιουσίες των εξορισμένων δίνονται σε Γεωργιανούς.⁶²

Από τη δημοκρατία της Γεωργίας εξορίζονται περισσότερα από 100.000 άτομα. Ο υπολογισμός είναι μετριοπαθής και προκύπτει από προσωπικές εκτιμήσεις των ερωτώμενων της έρευνας που βίωσαν τα γεγονότα. Από τις γραπτές πηγές, ο Β. Αγτζίδης στο βιβλίο του για την ιστορική πορεία του ποντιακού ελληνισμού, βασιζόμενος και ο ίδιος σε προφορική μαρτυρία, παρουσιάζει τον αριθμό των 100.000 εξορισμένων μόνο για την ευρύτερη περιοχή του Σοχούμ: "Ο Χρήστος Σιδηρόπουλος υπολογίζει σε 68 τους συρμούς που χρειάστηκαν για τη μεταφορά των ελληνο-υπηκόων του Σοχούμ. Ο κάθε συρμός είχε 25 βαγόνια. Ο συνολικός αριθμός των βαγονιών που χρησιμοποιήθηκαν για τη μεταφορά των Ελλήνων Ποντίων του Σοχούμ, ελληνο-υπήκων και ρωσο-υπήκων, φτάνει τα 1.748. Παίρνοντας ως δεδομένο τη μαρτυρία των εξορισμένων ότι σε κάθε βαγόνι έβαζαν περίπου 10 οικογένειες, φτάνουμε στον αριθμό των 17.500 εξορισμένων οικογενειών δηλ. περισσότερα από 100.000 άτομα."⁶³

Ο συνολικός αριθμός των εκτοπισμένων Ελλήνων της Ουκρανίας (περιοχή Κριμαίας), Ρωσίας (περιοχή Κουμπάν) και Γεωργίας, ουδέποτε ανακοινώθηκε από τις σοβιετικές αρχές. Ανεπίσημες πηγές υπολογίζουν ότι ως το 1959 ζούσαν στην εξορία περίπου 350.000

60. Πληροφορίες από την έρευνα.

61. Πληροφορίες από την έρευνα. Περιπτώσεις εκτόπισης οικογενειών σοβιετικής υπηκοότητας από τη Γεωργία και οικογενειών ελληνικής υπηκοότητας από τις δημοκρατίες της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν πραγματοποιούνται σε περιορισμένη έκταση.

62. Πληροφορίες από την έρευνα.

63. Αγτζίδης Βλάσης, *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περεστρόικα*, ό.π., σελ. 265.

Πόντιοι, ενώ επίσημα το 1940 ο ελληνικός πληθυσμός υπολογιζόταν γύρω στις 450.000.⁶⁴

Οι λόγοι των βίαιων μεταφορών συγκεκριμένων πληθυσμών παραμένουν άγνωστοι. Οι ισχυρισμοί του σταλινικού καθεστώτος ότι στρατιωτικές ανάγκες υπαγορεύουν τις μετατοπίσεις ή ότι οι λαοί αυτοί είναι ένοχοι προδοσίας δεν ευσταθούν για όλες τις περιπτώσεις. Για παράδειγμα, στην περιοχή της Κριμαίας εξορίζονται και οι Τάταροι που υποστήριξαν τα γερμανικά στρατεύματα και οι Έλληνες Πόντιοι που πολέμησαν εναντίον τους στη διάρκεια του πολέμου και μετείχαν στην αντίσταση εναντίον των Γερμανών και Τατάρων αργότερα.⁶⁵

Είναι φανερό ότι οι λόγοι εκτοπισμού διαφέρουν ανάλογα με το λαό και τη χρονική περίοδο. Είναι λογικό όμως να υποθέσουμε ότι σ' όλες τις περιπτώσεις το κριτήριο είναι η ύπαρξη εθνικής ταυτότητας. Ειδικότερα, όπως προκύπτει από προσωπικές μαρτυρίες κατοίκων του Καυκάσου εκείνη την εποχή, το 1949 επιβάλλεται εξορία σε ήρωες του πολέμου και μέλη του ΚΚΣΕ, όταν αυτοί αρνούνται να εγκαταλείψουν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους που έχουν ελληνικά διαβατήρια. Αλλά και ο αριθμός των κατά διαταγή εκτοπισμένων σοβιετο-υπηκόων είναι σημαντικός, παρά το ότι είναι συγκριτικά μικρότερος των εκτοπισμένων ελληνο-υπηκόων. Η πλειονότητα των σοβιετο-υπηκόων που εξορίζονται είναι πρόσφυγες από το Μικρασιατικό Πόντο.⁶⁶ Για την περίπτωση των Ελλήνων Ποντίων, όσον αφορά τους λόγους των εκτοπίσεων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εξορίες της περιόδου 1942-1944 οφείλονται στην επιθυμία της σοβιετικής εξουσίας να απομακρύνει από τα σύνορα ένα πληθυσμό με δική του ξεχωριστή εθνική ταυτότητα, του οποίου ένα τμήμα έχει επιπλέον τη δυνατότητα να μη στρατεύεται λόγω της ελληνικής του υπηκοότητας, και ότι οι εξορίες της περιόδου 1946-1949 οφείλονται στον παραπάνω λόγο και στην ανάγκη ανάπτυξης της κεντρικής Ασίας. Για την εξορία των Ελλήνων της Γεωργίας εξίσου σημαντικός λόγος μπορεί να θεωρηθεί το σχέδιο γεωργιανοποίησης των παραλίων της Μαύρης Θάλασσας, που επινοείται και πραγματο-

64. Βλ. Καρπόζηλο Απόστολο, *Οι Ελληνοπόντιοι της Σοβιετικής Ένωσης*, ό.π., σελ. 46.

65. Πληροφορίες από την έρευνα.

66. Πληροφορίες από την έρευνα.

ποιείται από τους Γεωργιανούς Ι. Στάλιν και Λ. Μπέρια. Σήμερα οι ίδιοι οι Πόντιοι αποδίδουν την εξορία του 1949 και σε λόγους, όπως είναι η εχθρότητα της σοβιετικής εξουσίας που οφειλόταν στη γνώση ότι μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού επιθυμούσε να μεταναστεύσει στην Ελλάδα και η ήττα του δημοκρατικού στρατού και βέβαια η οριστική ένταξη του ελληνικού κράτους στο δυτικό μπλοκ.⁶⁷

Ο ποντιακός ελληνισμός της Γεωργίας εκδιώκεται βίαια από τον τόπο του μέσα σε μια νύχτα χωρίς προηγούμενη προειδοποίηση, εξήγηση του λόγου μετανάστευσης και ανακοίνωση του τύπου μελλοντικής εγκατάστασης.⁶⁸ Τη νύχτα της 13ης Ιουνίου Ρώσοι στρατιώτες μπαίνουν στα ελληνικά σπίτια και διατάζουν την άμεση μετακίνηση με όσα περιουσιακά στοιχεία μπορούν να μεταφερθούν. Μέχρι το πρωί της 14ης Ιουνίου οι οικογένειες οδηγούνται οδοιπορικά ή με αμάξια σε τρένα κατάλληλα μόνο για μεταφορά εμπορευμάτων. Το πρωί αρχίζει το ταξίδι των δεκαπέντε ημερών.

Τα τρένα σταματούν στο Ουζμπεκιστάν, Καζακστάν, Κιργισία. Το πρώτο τρένο με ελληνο-υπηκόους φτάνει στον προορισμό του στις 28 Ιουνίου 1949 και το τελευταίο γύρω στις 10 Ιουλίου. Οι Έλληνες Πόντιοι κατεβαίνουν και αντικρίζουν τις στέπες. Σε πολλά μέρη δεν υπάρχει ούτε σπίτι ούτε νερό.⁶⁹ Άλλου αντικρίζουν για πρώτη φορά τις γιούρτες, δηλαδή σκηνές από συμπαγές, συμπιεσμένο μαλλί προβάτου πάχους 2-3 εκ., που για πολλούς γίνονται τα πρώτα σπίτια τους στην εξορία. Γι' άλλους οι πρώτες κατοικίες είναι στάβλοι ή υπόγεια που σκάβουν στη γη και σοβατίζουν εσωτερικά. Αυτά τα υπόγεια καταφύγια τους προστατεύουν τη μέρα από τη ζέστη και τη νύχτα από το κρύο. Οι πιο τυχεροί εξασφαλίζουν μικρές κατοικίες με υλικά που παρέχουν οι σοβιετικές αρχές. Αργότερα τα υπόγεια, οι γιούρτες και τα μικρά οικήματα αντικαταθίστανται από κατοικίες, τις οποίες κατασκευάζουν οι ίδιοι οι Πόντιοι.

67. Πληροφορίες από την έρευνα.

68. Οι πληροφορίες που ακολουθούν για τις συνθήκες της βίαιης μετανάστευσης του ποντιακού ελληνισμού από τη Γεωργία και τις συνθήκες διαβίωσής του στο Καζακστάν προέρχονται από την εμπειρική έρευνα.

69. Σε περιοχές του Καζακστάν με βαμβακοφυτείες, όπως για παράδειγμα στο κολχόζ Παχτά-αράλ, κοντά στην κωμόπολη Ιλίτς, αναγκάζονται να πίνουν από το νερό που ποτίζονται τα βαμπάκια. Αποτέλεσμα είναι πολλοί θάνατοι, κυρίως μικρών παιδιών. Μαρτυρίες των πρώτων Ελλήνων Ποντίων κατοίκων της κωμόπολης αυτής.

Ο τόπος της τελικής εγκατάστασης ορίζεται με τυχαίο τρόπο. Δηλαδή, τα τρένα σταματούν σε σταθμούς και οι Έλληνες Πόντιοι δημιουργούν οικισμούς στη μέχρι τότε έρημη περιοχή ή ανοιχτά αυτοκίνητα φτάνουν στα σημεία της τελικής στάθμευσης των τρένων από τα γύρω κολχόζ και παίρνουν όσες οικογένειες χρειάζονται.

Οι συνθήκες διαβίωσης στην κεντρική Ασία είναι πολύ δύσκολες. Άντρες και γυναίκες δουλεύουν σε χωράφια, τεχνικά έργα, ορυχεία. Στις πόλεις η ζωή είναι δύσκολη, αλλά οι χειρότερες συνθήκες εργασίας επικρατούν στα κολχόζ, όπου το ημερομίσθιο δίνεται σε τρόφιμα και η πληρωμή γίνεται στο τέλος του χρόνου ανάλογα με τα κέρδη. Τα κολχόζ δεν έχουν κέρδη εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις κολχόζ με σημαντική παραγωγή.⁷⁰ Στην πλειονότητά τους οι ποντιακές οικογένειες επιβιώνουν από την καλλιέργεια του οικογενειακού αγροκτήματος 1 1/2 - 2 1/2 στρεμμάτων που παρέχεται συνήθως μαζί με κατοικίδια ζώα, με την εγκατάσταση ή λίγα χρόνια αργότερα από τις σοβιετικές αρχές.

Μέχρι το θάνατο του Στάλιν, το Μάρτιο του 1953, ισχύουν περιορισμοί παρόμοιοι με τους κανονισμούς στρατοπέδων συγκέντρωσης. Κάθε εκτοπισμένος είναι υποχρεωμένος να παρουσιάζεται στην τοπική αρχή και να δηλώνει τη διεύθυνσή του μία, και σε ορισμένες περιοχές,⁷¹ δύο φορές το μήνα. Οι περιοχές εγκατάστασης χωρίζονται σε ζώνες. Ο υπεύθυνος κάθε ζώνης υποβάλλει κάθε δέκα μέρες έκθεση για την παρουσία των κατοίκων της. Κανείς δεν μπορεί να βγει από το κολχόζ, την πόλη και τη δημοκρατία εγκατάστασής του χωρίς την άδεια των αρχών. Η ελεύθερη μετακίνηση καλύπτει ακτίνα μόνο πέντε χιλιομέτρων από τον τόπο κατοικίας και εργασίας.

Ο Ι. Στάλιν πεθαίνει το Μάρτιο του 1953. Τον διαδέχεται ο Ν. Χρουστσόφ, ο οποίος αρχίζει τη φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος. Μετά το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1956, αρχίζει μαζική αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων και πραγματοποιείται μείωση των

70. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες, παράδειγμα παραγωγικού κολχόζ με καλές συνθήκες εργασίας (κανένα πρόβλημα διατροφής και πληρωμή μισθού) αποτελεί το κολχόζ Λένιν στο Παχτά-αράλσκι Ραγιόν του Καζακστάν. Η πλησιέστερη κωμόπολη στο κολχόζ, το οποίο παράγει βαμπάκι και σιτάρι, είναι η Σλαβιάνκα.

71. Μαρτυρίες εκτοπισμένων στο Κεντάου αναφέρουν παρουσίαση δύο φορές το μήνα. Ο τόπος παρουσίας και υπογραφής εξελίσσεται σε τόπο συνάντησης και γιορτής. Κάθε δεύτερο Σάββατο συναντιούνται οι ποντιακές οικογένειες, συζητούν και χορεύουν τους ποντιακούς χορούς.

περιοριστικών μέτρων των εκτοπισμένων. Οι εξορισμένοι σοβιετο-υπήκοοι Έλληνες Πόντιοι δικαιούνται να ξαναγυρίσουν στον τόπο τους. Παρά το ότι χιλιάδες γυρίζουν, η πλειονότητα παραμένει στους τόπους της εξορίας. Απ' όσους γυρίζουν, λίγοι καταφέρνουν να πάρουν πίσω τα σπίτια τους.

Η φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος δεν οδηγεί σε νέα ανάπτυξη του ποντιακού ελληνισμού. Δεν ξαναλειτουργούν ελληνικά σχολεία εκτός των ελληνικών σχολείων της Τασκένδης. Στον ποντιακό πληθυσμό που κατοικεί σε χωριά κοντά στην Τασκένδη απαγορεύεται η εγκατάσταση στην πόλη και συνεπώς είναι ανέφικτη η φοίτηση σε ελληνικό σχολείο. Στη Γεωργία (Σοχούμ, Βατούμ, Τιφλίδα, Τσάλκα) γίνεται προσπάθεια να αρχίσουν να διδάσκονται τα ελληνικά ως ξένη γλώσσα στο δημοτικό και στο γυμνάσιο. Τα βιβλία γράφουν η Έλλη Αλεξίου και συνεργάτες της και είναι τα ίδια βιβλία που διδάσκονται τα παιδιά των πολιτικών προσφύγων. Η προσπάθεια αρχίζει το 1959 και διακόπτεται το 1963 λόγω της δυσφορίας των Γεωργιανών απέναντι στην αδυναμία των Ελλήνων παιδαγωγών να καταλήξουν σε συμφωνία σχετικά με το γλωσσικό πρόβλημα, το οποίο παρουσιάζεται το ίδιο, όπως στη δεκαετία του 1920.⁷² Αρχίζουν όμως τις δεκαετίες 1960-1970 να επαναλειτουργούν ελληνικά τμήματα στα θέατρα και στα μουσεία των δημοκρατιών της Υπερκαυκάσιος.⁷³

Οι Πόντιοι του Ουζμπεκιστάν και του Καζακστάν μπορούν να αγοράζουν την ελληνική εφημερίδα *Προς τη Νίκη*, η οποία αργότερα μετονομάζεται σε *Νέος Κόσμος*, που εκδίδουν οι πολιτικοί πρόσφυγες.⁷⁴ Την εφημερίδα όμως μπορούν να διαβάσουν και να κατανοήσουν μόνο όσοι έχουν φοιτήσει σε ελληνικό σχολείο στον Καύκασο.

Το 1964 ο Ν. Χρουστσόφ υπογράφει με τον τότε πρωθυπουργό Γ. Παπανδρέου διακρατική συμφωνία, η οποία επιτρέπει τη μετανάστευση περιορισμένου αριθμού ελληνο-υπηκόων στο ελληνικό κράτος κάθε χρόνο. Αποτέλεσμα της συμφωνίας είναι το μεγάλο μεταναστευτικό κύμα από την κεντρική Ασία της περιόδου 1965-1967, το οποίο διακόπτεται την περίοδο 1967-1974 λόγω της επιβολής δικτατορικού καθεστώτος στην Ελλάδα.

72. Οι πληροφορίες για τη Γεωργία προέρχονται από συνέντευξη με τον καθηγητή Βασίλη Μάο, ο οποίος τότε ζούσε στη Σοβιετική Ένωση.

73. Βλ. Ουλουλιάν Α. Αρ., ό.π., σελ. 22.

74. Βλ. Ουλουλιάν Α. Αρ., ό.π., σελ. 22.

Το Φεβρουάριο του 1964 ο Χρυστσόφ απαλλάσσεται πραξικοπηματικά από τα καθήκοντά του. Τον διαδέχεται ο Λ. Μπρέζνιεφ, με τον οποίο αρχίζει η εποχή της στασιμότητας. Στη δεκαετία του 1970 αρχίζουν τα σοβαρά προβλήματα στην οικονομία της Σοβιετικής Ένωσης. Η κρίση οξύνεται, αφενός από την αδυναμία παρακολούθησης της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης που κάνει αποδοτικότερη την οικονομία της Δύσης, αφετέρου από τον αυξανόμενο στρατιωτικό ανταγωνισμό με τη Δύση. Η κρίση εκδηλώνεται και σε πολιτικό επίπεδο με τις αντιθέσεις στους κόλπους της σοβιετικής ηγεσίας μεταξύ συντηρητικών και μεταρρυθμιστών. Η πρώτη νίκη των μεταρρυθμιστών είναι η άνοδος στη Γενική Γραμματεία του Γ. Αντρόποφ, τον οποίο μετά το θάνατό του διαδέχεται για λίγους μήνες ο Κ. Τσερνιένκο. Διάδοχος και συνεχιστής του έργου του Αντρόποφ από το Μάρτιο του 1985 αναδεικνύεται ο Μ. Γκορμπατσόφ, ο δημιουργός της διαδικασίας ανασυγκρότησης της σοβιετικής οικονομίας, της "περεστρόικα" και της διαφάνειας, "γκλάσνοστ".

4. Η ΕΛΛΗΝΟΠΟΝΤΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΗΜΕΡΑ

Το 1985 με την άνοδο του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ στη θέση του Γενικού Γραμματέα του ΚΚΣΕ, αρχίζει η περίοδος της μεταρρυθμίσης. Κύριος στόχος της σοβιετικής εξουσίας είναι η ύφεση της μεγάλης οικονομικής κρίσης, η οποία εκφράζεται ακόμη και με ανεπάρκεια της αγοράς σε βασικά είδη διατροφής. Άλλοι στόχοι που επιδιώκονται στο πλαίσιο της ανασυγκρότησης και της διαφάνειας είναι ο περιορισμός της γραφειοκρατίας, η επαναφορά των δημοκρατικών κατακτήσεων της πρώτης σοβιετικής περιόδου και η καταδίκη του σταλινισμού και της στασιμότητας, όπως αποκαλείται η περίοδος Μπρέζνιεφ.

Οι αναπόφευκτες παραχωρήσεις προς την για δεκαετίες καταπιεσμένη κοινωνία οδηγούν στη δημιουργία χιλιάδων οργανώσεων πολιτών. Στα μέρη της πληθυσμιακής συγκέντρωσης του ελληνισμού ιδρύονται ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι. Η Πανενωσιακή Κοινωνική Ένωση των Ελλήνων ιδρύεται στη Μόσχα τον Ιούλιο του 1989. Το όνομα που προτείνεται για την Ένωση το 1991, στο Πανενωσιακό Συνέδριο των Ελλήνων της Σοβιετικής Ένωσης, είναι το "Προμηθέας", αλλά τελικά επικρατεί το "Πόντος". Πρόεδρος της Ένωσης είναι ο

Γαβριήλ Ποπόφ⁷⁵ και κύριος στόχος της η συσπείρωση των επιμέρους συλλόγων για την κοινή αντιμετώπιση των προβλημάτων του ελληνισμού στη Σοβιετική Ένωση. Την ίδια εποχή η ιδεολογία και η πρακτική της περεστρόικα - που ελπίζει σε μια ανανεωμένη ομοσπονδία δημοκρατιών - επιτρέπουν να αναφανεί ο κρυμμένος εθνισμός των εθνικών ομάδων, με αποτέλεσμα τη διεκδίκηση αιτημάτων, όπως η επιστροφή στην πατρίδα από την οποία εκδιώχτηκαν βίαια κατά τη σταλινική περίοδο, η αυτονομία, η προσάρτηση σε ομοεθνή δημοκρατία, ή ακόμη και η ανεξαρτησία από το πολυεθνικό κράτος.

Τα μέτρα περιορισμού των εθνικο-πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων αμβλύνονται σταδιακά. Στις πρώτες ευνοϊκές για τον ελληνισμό συνέπειες συμπεριλαμβάνεται η διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης γλώσσας. Το πρώτο μάθημα πραγματοποιείται στη Γεωργία το 1981.⁷⁶ Το 1989 η Μαριούπολη, που το 1952 είχε μετονομαστεί σε Ζντάνοφ από το όνομα του συνεργάτη του Στάλιν, ξαναπαίρνει το όνομά της.⁷⁷ Σήμερα η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας έχει επεκταθεί στις δημοκρατίες της Ουκρανίας και Ρωσίας.⁷⁸ Τα απαραίτητα εκπαιδευτικά στελέχη εκπαιδεύονται στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο της Μόσχας.⁷⁹ Παράλληλα πραγματοποιούνται ειδικά ραδιοφωνικά προγράμματα και εκδίδονται έργα Σοβιετικών πεζογράφων και ποιητών που γράφουν στις διαλέκτους της ελληνικής

75. Ο Γαβριήλ Ποπόφ είναι λαϊκός βουλευτής, συμπρόεδρος της διαπεριφερειακής ομάδας βουλευτών, διευθυντής του περιοδικού *Ζητήματα Οικονομίας* και δήμαρχος της Μόσχας στην περίοδο 1990-1992. Η εκλογή του το 1991 ως προέδρου συνδέει την επιτυχία των προσπαθειών της Ένωσης για την ικανοποίηση των αιτημάτων του ελληνισμού στο χώρο της πρώην Σοβιετικής Ένωσης με την τύχη του προέδρου της δημοκρατίας της Ρωσίας Μπορίς Γιέλτσιν, ο οποίος είναι, όπως και ο Ποπόφ, ένας από τους ιδρυτές του κόμματος "Δημοκρατική Ρωσία".

76. Πληροφορίες από την έρευνα.

77. Βλ. Τζούχα Ιβάν, "Η Μαριούπολη Απέκτησε Πάλι το Ελληνικό της Όνομα," *Νέα της Μόσχας Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα* (26 Φεβρουαρίου 1989):22.

78. Πληροφορίες από την έρευνα.

79. Βλ. Ουλουλιάν Α. Αρ., ό.π., σελ. 22.

γλώσσας.⁸⁰ Οργανώνονται σεμινάρια και επιστημονικά συνέδρια για την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό όπως επίσης και πολιτιστικές ελληνο-σοβιετικές εκδηλώσεις.

Τα προβλήματα των Ελλήνων Ποντίων στη Σοβιετική Ένωση προκαλούνται κυρίως από τις εθνικές συσπειρώσεις και αντιπαραθέσεις. Γι' αυτό σοβαρά προβλήματα εκδηλώνονται περισσότερο στην κατεξοχήν ευαίσθητη σε εθνικιστικές ταραχές περιοχή της Υπερκαυκασίας και στις ασιατικές μουσουλμανικές δημοκρατίες, στις οποίες φουντώνει ο ισλαμικός φανατισμός παράλληλα με την τουρανική αφύπνιση και τους τοπικούς εθνισμούς, και λιγότερο στις δημοκρατίες της Ουκρανίας και Ρωσίας. Οι τόποι εγκατάστασης των Ελλήνων Ποντίων είναι περιοχές της χώρας διαφορετικές και πολύ απομακρυσμένες μεταξύ τους. Η μεγαλύτερη πληθυσμιακή συγκέντρωση παρατηρείται στις δημοκρατίες της Υπερκαυκασίας (κυρίως στη δημοκρατία της Γεωργίας και λιγότερο στις δημοκρατίες της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν), της Ουκρανίας (στην περιοχή της Κριμαίας), της Ρωσίας, του Καζακστάν, του Ουζμπεκιστάν, της Κιργισίας, αλλά ακόμη και στη Σιβηρία. Οι περιοχές της Γεωργίας, Αρμενίας, Ουκρανίας και Ρωσίας αποτελούν παραδοσιακούς χώρους υποδοχής Ποντίων προσφύγων από το Μικρασιατικό Πόντο. Οι ελληνοποντιακές κοινότητες των άλλων δημοκρατιών, συντίθενται κυρίως από τους εκτοπισμένους συμπαγείς ποντιακούς πληθυσμούς της σταλινικής περιόδου, και αποκτούν συγκεκριμένη μορφή, στα χρόνια 1942, 1944, 1946 και 1949.

Σύμφωνα με τη σοβιετική απογραφή του 1979, ο ελληνικός πληθυσμός ανέρχεται σε 344.000 άτομα.⁸¹ Ο πραγματικός αριθμός είναι πολύ μεγαλύτερος του αριθμού της απογραφής, γιατί πολλοί δηλώνουν τη ρωσική ή την τοπική εθνική ομάδα (π.χ. γεωργιανή, ουκρανική κ.ά.) με αποτέλεσμα να καταχωρούνται σε αντίστοιχες στατιστικές μερίδες. Οι σοβιετικές απογραφές αναφέρονται σ' όλο τον ελληνικό πληθυσμό, ο οποίος στο μεγαλύτερο ποσοστό του είναι ποντιακός. Υπολογίζεται ότι σήμερα ζουν στην πρώην Σοβιετική Ένωση 500.000 περίπου Έλληνες Πόντιοι. Το 1988 πρωτοπαρουσιάστηκε στο Β' Παγκόσμιο Συνέδριο του ποντιακού ελληνισμού ο

80. Βλ. Ουλουλιάν Α. Αρ., ό.π., σελ. 22.

81. Βλ. Κεσίδη Θ., "Η Εδαφική Διάταξη των Ελλήνων της ΕΣΣΔ," *Νέοι Καιροί*. Σοβιετικό Πολιτικό Περιοδικό 3 (Μάρτης 1989): 37.

ακόλουθος πίνακας ο οποίος θεωρείται αξιόπιστος:

Πληθυσμός Ποντιακού Ελληνισμού	
α) Αυτόνομη Δημ. Αμπχαζίας (στη νότια Γεωργία)	50.000
β) Αυτόνομη Δημ. Οσετίας	10.000
γ) Δημοκρατία Γεωργίας	80.000
δ) Δημοκρατία Ρωσίας (διαμέρισμα Σταυρούπολης & Κρασνοντάρ)	100.000
ε) Δημοκρατία Ουκρανίας (διαμέρισμα Ντόνετς)	100.000
στ) Δημοκρατία Αρμενίας	12.000
ζ) Δημοκρατίες Καζακστάν, Ουζμπεκιστάν και Κιργισίας	135.000
η) Περιοχή Σιβηρίας	άγνωστος αριθμός

Τον Αύγουστο του 1989 παρουσιάζεται το σχέδιο πλατφόρμας για το εθνικό ζήτημα της κεντρικής επιτροπής του ΚΚΣΕ. Στο σχέδιο αυτό αναφέρεται ότι "μια από τις σοβαρότερες αιτίες της όξυνσης των εθνικών προβλημάτων ήταν οι μαζικές διώξεις, ιδιαίτερα οι μετακινήσεις από τον τόπο όπου παραδοσιακά κατοικούσαν σε άλλες δημοκρατίες και περιοχές. Αυτή ήταν η μοίρα των Καλμίκων, των Τατάρων της Κριμαίας, των Τούρκων Μεσχέτ, των Γερμανών του Βόλγα, των Ελλήνων, των Κούρδων."⁸² Στο ίδιο σχέδιο παρουσιάζονται και οι ακόλουθες θέσεις:

"Να εξασφαλιστούν όλα τα δικαιώματα και οι συνθήκες για τη διατήρηση των εθνικών παραδόσεων, την ανάπτυξη της κουλτούρας και της γλώσσας των λαών, οι οποίοι κατοικούν εκτός των εθνικών τους ορίων ή δεν έχουν καθόλου τέτοια και να εξασφαλιστεί η αντιπροσωπευσή τους στα όργανα της εξουσίας.

Να δημιουργηθούν εθνικές περιοχές, αγροτικές, αγροτικά σοβιέτ στις πυκνοκατοικημένες από αυτές τις εθνότητες περιοχές που δεν έχουν δικές τους εθνικές περιοχές. Να εδραιωθεί νομοθετικά το δικαίωμα των εθνικών ομάδων και κοινοτήτων για αυτοδιάθεση.

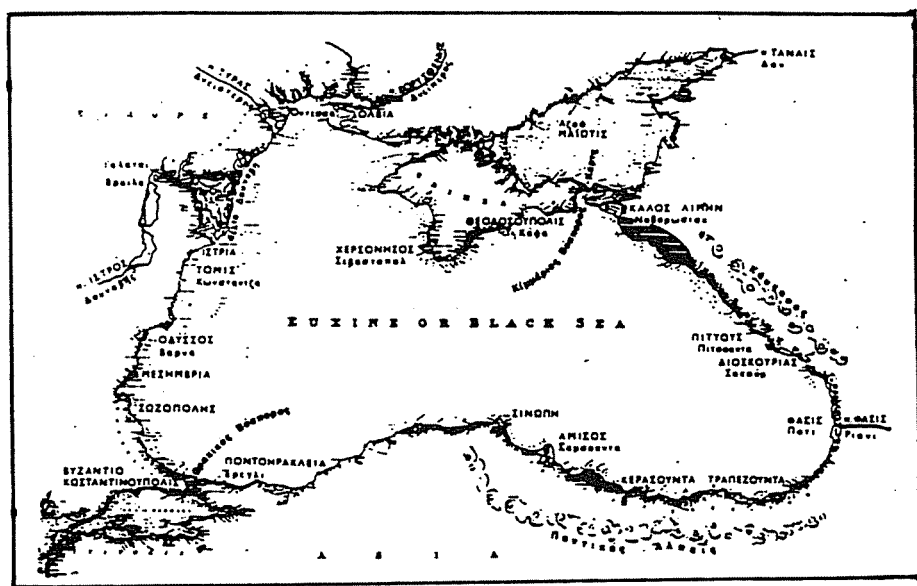
Να προβλεφθεί η δυνατότητα δημιουργίας πανενωσιακών σοβιέτ πολιτών των μεγάλων σε αριθμό εθνοτήτων, οι οποίες δεν

82. Νέα της Μόσχας. Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα (27 Αυγούστου 1989):17.

έχουν εδαφική αυτονομία.

Χρειάζεται μια νομοθετική πράξη, η οποία θα εξασφαλίζει την πλήρη πολιτική αποκατάσταση των λαών που διώχθηκαν και μετακινήθηκαν από τον τόπο μόνιμης κατοικίας τους και θα δημιουργεί τις εγγυήσεις ότι τέτοιου είδους πράξεις δεν πρόκειται να επαναληφθούν ποτέ πια. Αυτό θα πρέπει να γίνει στο όνομα των ηθικών μας ιδεωδών".⁸³

Χάρτης III : Ο προτεινόμενος γεωγραφικός χώρος για την ελληνική αυτόνομη περιοχή στη δημοκρατία της Ρωσίας

Πηγή: Ποντιακός σύλλογος "Αργώ".

Οι παραπάνω θέσεις αποτέλεσαν τη βάση της πρότασης για ένα ελληνικό μοντέλο εθνικής αυτονομίας της ελληνικής ομογένειας

83. Νέα της Μόσχας. Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα (27 Αυγούστου 1989):17.

στη Σοβιετική Ένωση, όπως αυτό διατυπώθηκε το 1989 από το Γαβριήλ Ποπόφ. Η πρόταση του Γ. Ποπόφ είναι μια από τις πρώτες προσπάθειες για τη δημιουργία ελληνικής αυτόνομης περιοχής. Στη συνέχεια προτάθηκαν λύσεις για την ανάδειξη αυτόνομων ελληνικών περιοχών στην περιοχή του Κρασνοντάρ (δημοκρατία της Ρωσίας) και στην περιοχή της Κριμαίας (δημοκρατία της Ουκρανίας)⁸⁴. Η τελευταία πρόταση αναφέρεται στη δημιουργία αυτόνομης περιοχής στο Κουμπάν, νότια περιοχή της δημοκρατίας της Ρωσίας. Η περιοχή περιλαμβάνει τις πόλεις Γελεντζίκ, Ανάπα, Κριμσκ και Νοβοροσίσκ. Από τις 29-31 Μαρτίου 1991 πραγματοποιείται στο Γελεντζίκ το πρώτο συνέδριο Ελλήνων της Σοβιετικής Ένωσης μετά τα πανελλήνια συνέδρια του 1917. Το συνέδριο αποφασίζει τη διεκδίκηση "ελληνικού αυτόνομου εθνικοεδαφικού σχηματισμού στο χώρο της ΕΣΣΔ".

Οι προσπάθειες για την ελληνική αυτονομία στοχεύουν στη διεκδίκηση περιοχής στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, ο οποίος είναι ιστορικός χώρος συγκέντρωσης του ελληνικού πληθυσμού. Από την αρχή οι προτάσεις αφορούν την Κριμαία και τη νότια Ρωσία και όχι τη Γεωργία, χώρο με οξυμένα εθνικά προβλήματα και έντονο γεωργιανό εθνισμό. Παρά τις προσπάθειες της σοβιετικής κυβέρνησης για τη διευθέτηση του εθνικού ζητήματος, σε δημοψήφισμα που διεξάγεται το Μάρτιο του 1991 και όπου το βασικό ερώτημα αφορά το αναγκαίο ή όχι της διατήρησης της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών ως ανανεωμένης ομοσπονδίας ισότιμων και κυρίαρχων δημοκρατιών, η οποία θα εγγυάται τα δικαιώματα και τις ελευθερίες όλων των εθνοτήτων, οι έξι από τις δεκαπέντε σοβιετικές σοσιαλιστικές δημοκρατίες αρνούνται να οργανώσουν το δημοψήφισμα λόγω των διεκδικήσεών τους για ανεξαρτησία ή αυτονομία. Τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου, ύστερα από αποτυχημένο πραξικόπημα εναντίον του προέδρου της Ένωσης, Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, οι δημοκρατίες της Λετονίας, Εσθονίας, Λιθουανίας, Γεωργίας, Ουκρανίας, Λευκορωσίας, Μολδαβίας και Αζερμπαϊτζάν διεκδικούν την ανεξαρτησία τους. Λίγες μέρες αργότερα η διεθνής κοινότητα αναγνωρίζει την ανεξαρτησία των δημοκρατιών της Βαλτικής, την οποία αποδέχεται το Σεπτέμβριο και η σοβιετική εξουσία. Τα

84. Βλ. Πολιτίδη Χαράλαμπο, "Αυτονομία των Ποντίων της ΕΣΣΔ. Μια Πρόταση προς το Ανώτατο Σοβιέτ," *Ποντιακή Φλόγα*, Μηνιαία Εφημερίδα (Μάιος-Ιούνιος 1989):6.

γεγονότα που επακολουθούν αλλάζουν τον παγκόσμιο χάρτη. Το Δεκέμβριο του 1991 η Ουκρανία αυτοανακηρύσσεται ανεξάρτητη. Τον ίδιο μήνα η Ρωσία, η Ουκρανία και η Λευκορωσία συμφωνούν να ιδρύσουν "Κοινοπολιτεία". Η υποστήριξη των υπόλοιπων δημοκρατιών στη λύση της Κοινοπολιτείας, οδηγεί στις 21 Δεκεμβρίου 1991 στην "Κοινοπολιτεία των Ευρασιατικών Κρατών", η οποία έχει έντεκα μέλη. Η Γεωργία είναι η μόνη δημοκρατία που δεν συμμετέχει. Ο Μ. Γκορμπατσόφ παραιτείται στις 25 Δεκεμβρίου 1991. Είναι ο πρώτος εκλεγμένος και ο τελευταίος πρόεδρος της ΕΣΣΔ.

Καθώς οι εθνικιστικές ταραχές συνεχίζονται στην πρώην Σοβιετική Ένωση και παράλληλα τα σύνορα παραμένουν ανοικτά, τα μέλη εθνών που έχουν εθνικό κράτος αναφοράς, όπως για παράδειγμα οι Γερμανοί και οι Εβραίοι, συνεχίζουν να έχουν τη δυνατότητα μετανάστευσης στα ομοεθνή τους κράτη. Σ' αυτή την κατηγορία εντάσσονται και οι Έλληνες Πόντιοι, στους οποίους εκτός από την τάση για διεκδίκηση αυτόνομης περιοχής παρουσιάζεται και η τάση μετανάστευσης προς την Ελλάδα. Ήδη από το 1988 παρατηρείται μεγάλο και συνεχώς αυξανόμενο μεταναστευτικό κύμα προς το ελληνικό κράτος, το οποίο για πρώτη φορά μετά το 1922 αντιμετωπίζει πρόβλημα υποδοχής μεγάλης πληθυσμιακά ομοεθνούς ομάδας.

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνική

Αγαθαγγελίδης Θεόδωρος και άλλοι. *Β' Παγκόσμιο Συνέδριο Ποντιακού Ελληνισμού. 31 Ιουλίου - 7 Αυγούστου 1988*. Θεσσαλονίκη: Οργανωτική Επιτροπή του Β' Παγκοσμίου Συνεδρίου του Ποντιακού Ελληνισμού, 1990.

----- *Β' Παγκόσμιο Συνέδριο Ποντιακού Ελληνισμού. Αναλυτικό Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων*. Θεσσαλονίκη: Οργανωτική Επιτροπή του Β' Παγκοσμίου Συνεδρίου του Ποντιακού Ελληνισμού, 1988.

Αγγελομάτης Χρ. Εμ., *Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας. (Το Έπος*

της *Μικράς Ασίας*). Έκδοση Τρίτη Συμπληρωθείσα Δια Νέων Στοιχείων. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας" Ιωάννου Δ. Κολλάρου και ΣΙΑ Α.Ε., Αχρονολόγητο.

Αγτζίδης Βλάσης, *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περσεστρόικα*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1990.

----- "Ποντιακός Ελληνισμός της ΕΣΣΔ... Ο 'Αγνωστος Ελληνισμός της Μαύρης Θάλασσας." *Ελλοπία*. (Απρίλιος - Μάιος 1990):29-45.

----- "Η Πρώτη Μεγάλη Έρευνα Δημόσιου Φορέα για τους Έλληνες Ποντίους Από την ΕΣΣΔ." *Νέα της Μόσχας*. Μηνιαία Εφημερίδα (Μάρτιος 1990):19.

----- "Οι Πόντιοι στη Σοβιετική Ένωση." *Τότε* 31 (Φεβρουάριος 1988):35-40.

Αιλιανός Μιχ. Χρ., *Το Έργον της Ελληνικής Περιθάλψεως*. Αθήναι: Εκδ. Γραφείου Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών, 1921.

Αλεξανδρής Αλέξης, Αλλαμανή Έφη, Αναστασιάδου Ιφιγένεια, Βερέμης Θάνος, Γαρδίκας-Κατσιαδάκης Ελένη, Δημαράς Αλέξης, Δημητρακόπουλος Οδυσσέας, Edgar William, Κολιόπουλος Γιάννης, Λεονταρίτης Γεώργιος, Μανούσακας Μ.Ι., Οικονόμου Νίκος, Παναγιωτοπούλου Κρίστα, Παπαδάκης-Χριστουλάκης Α., Παπακοσμάς Βίκτωρ, Πετσάλης- Διομήδης Ν., Πικρός Γιάννης, Πλουμίδης Γεώργιος, Πόρτολος Δημήτρης, Jordan - Sima Const., και Τσελίκας Βαλεντίνη. *Μελετήματα Γύρω Από τον Βενιζέλο και την Εποχή του*. Αθήνα: Εκδ. Φιλιππότη, 1980.

----- Βερέμης Θάνος, Καζάκος Πάνος, Κουφουδάκης Βαγγέλης, Ροζάκης Α. Χρήστος και Τσιτσόπουλος Γιώργος. *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987*. Αθήνα: Εκδ. Γνώση, 1988.

Αναστασιάδου Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*. Αθήνα: Εκδ. Φιλιππότη, 1982.

Ανδρεάδης Γ. Χρήστος, και άλλοι. *Β' Παγκόσμιο Συνέδριο Ποντιακού Ελληνισμού. Αφιερωμένο στους Υψηλάντηδες και τους Μάρτυρες Έλληνες Πόντιους*. Θεσσαλονίκη: Οργανωτική Επιτροπή του Β' Παγκοσμίου Συνεδρίου του Ποντιακού Ελληνισμού, 1988.

- Αρσίνοφ Πέτρος, *Ιστορία του Μαχνοβίτικου Κινήματος 1918-1921*. Μετάφραση: Σαμπάνη Σοφία. Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος, Αχρονολόγητο.
- Αρχεῖον Πόντου* (1928-1989) Τόμοι 1-42 Παραρτήματα 1-17.
- Βαλαβάνης Κ. Γεώργιος, *Σύγχρονος Γενική Ιστορία του Πόντου*. Δεύτερη Έκδοση. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, 1986.
- Βεργέτη Μαρία, "Η Ελληνική Εθνική Ταυτότητα των Ποντίων της Σοβιετικής Ένωσης." *Ελλοπία* 4 (Άνοιξη 1991):30-33.
- , "Το Ανατολικό Ζήτημα. Ο Ελληνικός και ο Τουρκικός Εθνισμός στις Αρχές του Εικοστού Αιώνα." *Ελλοπία* 3 (Φθινόπωρο 1990):54-57.
- Γκορμπατσόφ Μιχαήλ, *Περεστρόικα. Νέα Σκέψη για τη Χώρα μας και τον Κόσμο*. Μετάφραση από τα αγγλικά: Βερυκοκάκη-Αρτέμη Αγγέλα. Αθήνα: Εκδ. Νέα Σύνορα, 1987.
- Ελλενστέιν Ζαν, *Ιστορία του Σταλινικού Φαινομένου*. Μετάφραση: Λεβίδη Ειρήνη. Τρίτη Έκδοση. Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο, 1980.
- , *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*. Δύο Τόμοι. Δεύτερη Έκδοση. Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο, 1980.
- Έμκε-Πουλοπούλου Έρα, *Μετανάστες και Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1970-1990. Εκλογή Θεμάτων Κοινωνικής Πρόνοιας*. 85/86 (Απρ.-Ιούν. 1990, Ιούλ.-Σεπτ. 1990):1-112.
- , *Προβλήματα Μετανάστευσης Παλιννόστησης*. Αθήνα: Ινστιτούτο Μελέτης της Ελληνικής Οικονομίας (ΙΜΕΟ), Ελληνική Εταιρεία Δημογραφικών Μελετών (ΕΔΗΜ), 1986.
- Ενεπεκίδης Κ. Πολυχρόνης, *Οι Διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918) Βάσει των Ανεκδότων Εγγράφων των Κρατικών Αρχείων της Αυστροουγγαρίας*. Αθήναι: Εκδ. Συλλόγου Ποντίων "Αργοναύται Κομνηνοί", 1962.
- Ζαπάντης Η. Ανδρέας, *Ελληνο-σοβιετικές Σχέσεις 1917-1941*. Μετάφραση: Βλάχος Σ. Άγγελος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 1989.
- Καραπατάκης Γαβριήλ, "Υπόμνημα Περί των Καυκασίων Μεταναστών και των Προσφύγων του Πόντου." *Ποντιακή Εστία* 3 (Μάιος-Ιούνιος 1975):28-33.
- Καρπόζηλος Απόστολος, "Οι Ελληνοπόντιοι της Σοβιετικής Ένωσης." *Αντί* 446 (Παρασκευή 7 Σεπτεμβρίου 1990-Πέμπτη 13 Σεπτεμβρίου 1990):42-46.

- "Οι Έλληνες της Μαριούπολης (Ζντάνοφ) και η Διάλεκτός τους". *Αρχαίον Πόντου* 40 (1985):97-112.
- "Ρωσο-Ποντιακά." *Αρχαίον Πόντου* 38 (1984):153-176.
- Καρρ Έντουαρντ Χάλετ, *Ιστορία της Σοβιετικής Ενώσεως. Α' 1917-1923. Μετάφραση Πρώτου Τόμου: Παππιάς Ανδρέας. Μετάφραση Δεύτερου Τόμου: Γκαργκάνας Πάνος και Αρβανίτης Φοίβος. Μετάφραση Τρίτου Τόμου: Ζεμπίλας Ανδρέας. Αθήνα: Εκδ. Υποδομή, 1982 (Γ' Τόμος), 1978 (Β' Τόμος), 1977 (Α' Τόμος).*
- Κεσιδής Θεοχάρης, "Εν Αρχή Ήσαν οι Έλληνες... Οι Ελληνοπόντιοι της Σοβιετικής Ένωσης και τα Προβλήματά τους." *Ακαδημία Αθηνών. Συνεδρία της 13ης Απριλίου 1989. Εν Αθήναις: Ανάπτυκον εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών, Τόμ. 64, 1989.*
- "Ο Θεοχάρης Κεσιδής Αντεπιστέλλον Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών." Συνέντευξη στα *Νέα της Μόσχας*. Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα (9 Απριλίου 1989):22.
- "Η Εδαφική Διάταξη των Ελλήνων της ΕΣΣΔ." *Νέοι Καιροί*. Σοβιετικό Πολιτικό Περιοδικό 3 (Μάρτης 1989):36-39.
- "Οι Ελληνοπόντιοι του Καυκάσου και τα Προβλήματα που Αντιμετωπίζουν Σήμερα." *Νέα της Μόσχας*. Εβδομαδιαία Εφημερίδα 1 (6 Νοεμβρίου 1988):22-23.
- Λαυρεντίδης Νικ. Ισαάκ, *Οι εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες Ποντιακής Καταγωγής και τα εκ της Συνθήκης της Λωζάννης Δικαιώματά των*. *Αρχαίον Πόντου*. Παράρτημα 15, 1986.
- "Η εν Ελλάδι Εγκατάστασις των εκ Πόντου Ελλήνων. Α' Νομός Σερρών." *Αρχαίον Πόντου* 29 (1968- 1969):341-382.
- Λένιν Ι.Β., *Το Δικαίωμα των Εθνών για Αυτοδιάθεση*. Αθήνα: Εκδ. Ειρήνη, 1975.
- Μεντβέντεφ Ρ., Λερτ Π., Κόπελεφ Λ., Εγκόροφ Π., Ζίμιν Α., και Κράσικοφ Α. *Αντιπολιτευτικές Τάσεις στη Σοβιετική Ένωση. Οι Θέσεις των Μαρξιστών Διαφωνούντων*. Αθήνα: Εκδ. Οδυσσεάς, 1978.
- Morgenthau H., *Τα Μυστικά του Βοσπόρου. Α' Παγκόσμιος Πόλεμος-Εκστρατεία Καλλιπόλης-Νεότουρκοι-Διωγμοί Ελλήνων-Γενοκτονία Αρμενίων*. Μετάφραση και Σχόλια: Κασεσιάν Ι. Αθήνα: Εκδ. Τροχαλία, Αχρονολόγητο.

Νέα της Μόσχας. Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα (27 Αυγούστου 1989): 17.

Ντόιτσερ Ισαάκ, *Στάλιν. Πολιτική Βιογραφία*. Δύο Τόμοι. Μετάφραση: Δρίβας Μ., Δεύτερη Έκδοση. Αθήνα: Εκδ. Χρησμός, 1971.

Οβσιανίκοβα Μ., και Λεβιτάν Μπ., *Κινονιολογία για το Μεσέο Σκολίο. Μέρος IV*. Ροστόφ-Ντον: Εκδ. Κομμουνιστής, 1933.

Ουλουλιάν Α. Αρ., "Η Πορεία του Ελληνισμού της ΕΣΣΔ προς την Πολιτιστική του Ανάπτυξη." *Νέα της Μόσχας* Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα (18 Ιουνίου 1989):22.

Παυλίδης Ελευθέριος, *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 Χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων*. Αθήναι: Εκδ. του Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων, 1953.

Πολιτίδης Χαράλαμπος, "Αυτονομία των Ποντίων της ΕΣΣΔ. Μια Πρόταση προς το Ανώτατο Σοβιέτ." *Ποντιακή Φλόγα* (Μάιος-Ιούνιος 1989):1, 6.

Ποπόφ Γαβριήλ, "Πρόταση για Ένα "Ελληνικό Μοντέλο" Εθνικής Αυτονομίας της Ελληνικής Ομογένειας στην ΕΣΣΔ" *Νέα της Μόσχας* Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα (24 Σεπτεμβρίου 1989):16.

Ροθστάιν Άντριου, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*. Μετάφραση από τα αγγλικά. Αθήνα: Εκδ. Χρόνος, 1954.

Σαμουηλίδης Χρήστος, *Το Χρονικό του Καρς*. Αθήνα: Εκδ. Γκοβόστη, Αχρονολόγητο.

-----, *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού* Αθήνα: Εκδ. Αλκυών, 1985.

Σβορώνος Γ. Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας Θ'* Έκδοση. Μετάφραση: Ασδραχά Αικατερίνη. Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο, 1985.

Στάλιν Β.Ι., *Ο Μαρξισμός και το Εθνικό Ζήτημα*. Μετάφραση: Χατζηβασιλείου Χρύσα. Εκδ. Ειρήνη, 1949.

Τζούχα Ιβάν, "Η Μαριούπολη Απέκτησε Πάλι το Ελληνικό της Όνομα." *Νέα της Μόσχας* Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα (26 Φεβρουαρίου 1989):22.

Τοπχαράς Κ., *Η Γραμματική της Ποντιακής. Ι Γραμματική Ρομεικου τι Ποντεικου τι Γλοσας*. Θεσσαλονίκη: Εκδ. Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1988.

Τραπέζνικοφ Γκεόργκι, "Εθνικές Εδαφικές Ζώνες στην ΕΣΣΔ Δικαιούται η Ελληνική Μειονότητα." Συνέντευξη στα *Νέα της*

- Μόσχας. Δεκαπενθήμερη Εφημερίδα (21 Μαΐου 1989):22.
- Τσαλαχούρης Κώστας, *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης 1750-1939*. Αθήνα: Εκδ. Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αχρονολόγητο.
- Φωτιάδης Κώστας, *Ο Ελληνισμός της Κριμαίας. Μαριούπολη, Δικαίωμα στη Μνήμη*. Αθήνα: Εκδ. Ηρόδοτος-Κέντρο Ποντιακών Μελετών, 1990.
- Heller Michel, *Ο Σοβιετικός Άνθρωπος. Έρευνα στη Διάπλαση του Homo Sovieticus*. Μετάφραση: Νάντσου Εύη. Αθήναι: Εκδ. Θετίλη, 1987.
- Χωρίς Συγγραφέα. *Στην Πορεία της Περεστρόικα. Εισήγηση. Ομιλίες Αντιπροσώπων. Αποφάσεις της 19ης Συνδιάσκεψης του ΚΚΣΕ*. Δεύτερη Έκδοση. Αθήνα: Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1988.

Β. Ξένη

- Bryer Anthony A.M., *The Empire of Trebizond and the Pontos*. London: Variorum Reprints, 1980.
- Conquest Robert, *Tyrants and Typewriters. Communiques in the Struggle for Truth*. London: Hutchinson, 1989.
- , *The Nation Killers*. London, 1970.
- Hasler Joan, *The Making of the Soviet Union*. Second Edition. London and New York: Longman, 1989.
- Heller Michel and Nekrich Aleksander, *Utopia in Power. A History of the USSR from 1917 to the Present*. Translated from the Russian by Carlos, Phyllis B. Paris: Calam-Levy, 1982.
- Ioannidi N.N., *Greki V Abxazii*. Soxum: Alasara, 1990. (Βιβλίο γραμμένο στα ρωσικά).
- Journal of Refugee Studies. Special Issue. The Odyssey of the Pontic Greeks*. Vol. 4 No 4 (1991).
- Nove Alec., *Stalinism and After. The Road to Gorbachev*. Third Edition. Boston: Unwin Hyman, 1989.

